
This is the **published version** of the bachelor thesis:

Rocas Sumoy, Júlia; Pàmias, Jordi dir. Àrtemis Ortígia : cultes, nimfes i advocacions a Siracusa. 2018. 115 pag. (837 Grau en Estudis de Català i de Clàssiques)

This version is available at <https://ddd.uab.cat/record/195157>

under the terms of the license

ÀRTEMIS ORTÍGIA:

CULTES, NIMFES I ADVOCACIONS A SIRACUSA

JÚLIA ROCAS SUMOY

TREBALL DE FI DE GRAU

ESTUDIS DE CATALÀ I CLÀSSIQUES (UAB)

CURS: 2017/2018

TUTOR: JORDI PÀMIAS

A TOTS AQUELLS QUE M'HAN AJUDAT A ARRIBAR FINS AQUÍ

ÍNDEX

1. PREFACI	P.3
2. CONTEXTUALITZACIÓ HISTÒRICA	P.5
2.1. HISTÒRIA DE LA FUNDACIÓ DE SIRACUSA	
2.2. ESTRUCTURA DE LA CIUTAT I RESTES ARQUEOLÒGIQUES	
3. ÀRTEMIS A ORTÍGIA	P.8
3.1. MITES DE NAIXEMENT I JOVENTUT	
3.2. ADVOCACIONS, CULTES I FESTIVITATS RITUALS	
3.3. ESPAIS CONSAGRATS A ÀRTEMIS	
3.4. ÀRTEMIS I LES NIMFES	
4. LA NIMFA ARETUSA	P.21
4.1. QÜESTIONS GENERALS	
4.2. EL MITE D'ALFEU I ARETUSA	
4.3. ESPAIS CONSAGRATS A ARETUSA	
4.4. CULTE I RITUALS DEDICATS A LES NIMFES	
5. CONCLUSIONS	P.27
6. ANNEXES	P.31
6.1. FONTS LITERÀRIES	
6.2. FONTS ICONOGRÀFIQUES	
6.3. FONTS NUMISMÀTIQUES	
7. BIBLIOGRAFIA	P.113

1. PREFACI

Pretendre tractar qualsevol aspecte de la cultura i religió gregues suposa enfrontar-se a una gran quantitat de fonts d'informació que, o bé presenten dades de l'època interpretables –d'acord amb algunes pautes i coneixements previs del tema– a criteri personal, o bé recullen aquestes dades per organitzar-les i teoritzar al seu voltant de manera més o menys concreta. Una tasca d'investigació mitogràfica resulta, per tant, complexa i és susceptible de presentar dificultats metodològiques. En el marc del culte a deesses majors i menors, la tasca d'investigació ha de tenir en compte varies qüestions fonamentals: la importància de la localització mitogràfica i geogràfica i les seves diferències, la multiplicitat de funcions i facetes de les divinitats, l'evolució temporal de les tradicions a causa de les influències de cultes estrangers i el rol de les necessitats de la comunitat en l'àmbit religiós.

D'acord amb aquestes consideracions he volgut emmarcar la meua voluntat de recollir gran part de les dades que fan referència al culte a la deessa Àrtemis a la població siciliana de Siracusa. El motiu d'aquesta elecció, d'una banda, és la manca d'estudis fets sobre la temàtica en les darreres dècades i, de l'altra, l'interès propi en les qüestions mitològiques i en la recerca en aquest àmbit. Precisament arran d'unes pràctiques de recerca mitogràfica al projecte *Institucions i Mites a la Grècia antiga: estudi diacrònic a partir de les fonts gregues* vaig decidir realitzar aquest estudi que, en un inici, anava enfocat cap a la recerca de fonts documentals sobre les heroïnes fundacionals consagrades a Àrtemis i que es va concretar en la figura de la nimfa Aretusa que, com observarem, mostra un culte estès al voltant de tot el mar Mediterrani. Havent finalitzat l'estada de pràctiques i veient que la major presència de la nimfa es situava a l'illa d'Ortígia, a la ciutat de Siracusa, vaig prendre la figura de la divinitat a qui serveix a l'illa com a eix central i vaig començar a desenvolupar, al voltant de les seves advocacions, cultes i rituals, l'estudi aquí present.

Per resseguir tota la tradició cultural de la dea i de la seva nereida ha sigut necessària, d'una banda, una recerca exhaustiva de fonts primàries –de caràcter literari, iconogràfic i numismàtic– que documentessin aspectes del seu culte o de la seva presència monumental a l'illa; i de l'altra una lectura i interpretació de bona part de les fonts secundàries que teoritzen sobre la qüestió. El material de què disposem per abordar aquest tema és abundant, però dispers i difícil de distribuir en el temps històric, quant a l'evolució del culte, i periòdic, quant a la pràctica de festivitats i rituals durant l'any natural. Els treballs existents són, en molts casos, atenocentristes, la qual cosa obliga contínuament a replantejar-se el mètode d'estudi. Tendim, a més a més, a forçar el significat del contingut de les fonts i a desvincular-lo del context en què fou creat per poder-lo interpretar de la manera més concreta possible i extreure els resultats més convenients per a adaptar-los a teories preconcebudes. Per això, davant d'aquest panorama global, aquest estudi no té la intenció d'aportar nova informació, sinó d'ordenar la ja existent i plantejar noves qüestions per analitzar-la.

Sense que la base del tema hagi estat, per tant, augmentada, algunes preguntes que ens hem de fer abans d'endinsar-nos en el contingut de l'estudi són: quina relació té la localització geogràfica amb la pràctica cultural a una divinitat major o menor? I, relacionat amb aquest espai físic, quines condicions prèvies es donen a la societat a l'hora d'establir espais sagrats a una dea concreta? O, dit d'una altra manera, fins a quin punt hi ha connexió entre les necessitats socials i la pràctica religiosa política? I en darrera instància, com es concreten les advocacions i cultes a una divinitat en un territori colonitzat en relació amb els possibles vestigis d'un sistema religiós indígena?

Aquesta darrera qüestió, la concreció de les facetes amb què la deessa Àrtemis és invocada a Siracusa, és la que comprendrà la major part del cos del treball; però sempre amb un ull posat sobre les altres hipòtesis plantejades a l'hora d'extreure conclusions i fonamentar o argumentar les teories analítiques proposades. Aquestes conclusions, tot i això, seran més aviat reflexions i consideracions generals aplicables a l'estudi de qualsevol aspecte del culte diví de la mitologia grega, ja que, situats al segle XXI i tenint en compte la quantitat d'informació existent sobre el tema, és difícil, per no dir impossible, extreure, d'una tasca de recopilació, conclusions innovadores o significatives per als estudis mitogràfics. Nogensmenys, en l'anàlisi d'alguns aspectes concrets del culte i les advocacions s'intentaran proposar noves hipòtesis interpretatives d'algunes fonts iconogràfiques que puc afirmar, després de tot el procés de recerca informativa, que no han estat encara plantejades pels estudiosos¹.

---

¹ No es donen més detalls de totes les qüestions enumerades i plantejades per evitar que la informació es repeteixi. Cada hipòtesi serà desenvolupada en el context que li correspon.

2. CONTEXTUALITZACIÓ HISTÒRICA

2.1. HISTÒRIA DE LA FUNDACIÓ DE SIRACUSA

Els orígens de Siracusa es remeten, segons Tucídides, al segle VIII aC, concretament al 733 aC². Aquesta data proposada per Tucídides es refereix al moment de la colonització de l'àrea que esdevindria Siracusa per part dels grecs de diferents zones del Peloponès; però anteriorment a aquest esdeveniment els grecs i els sículs ja tenien contactes comercials que havien suposat la introducció d'elements de la religió i cultura gregues al territori sícul³. Al segle VIII aC es van dur a terme els grans assentaments a l'Occident Mediterrani, al sud de la península itàlica i a l'illa de Sicília. D'entre aquestes destaquem la colonització de l'extrem sud-oriental de l'illa, on es troba la ciutat de Siracusa que, en un inici, comprenia només l'extensió de terra de la petita illa d'Ortígia, situada a pocs quilòmetres de la superfície de la gran illa siciliana. Tant Tucídides com Estrabó⁴ daten els esdeveniments en relació amb les anteriors colonitzacions de Mègara Hiblea i Naxos, que s'havien produït, segons ells, pocs anys abans⁵.

Tots dos autors, com també Pausànias⁶, donen nom a l'*oikistes* que va liderar l'acte fundacional: Àrquias, provinent de Corint, membre dels Heràclites i pertanyent a la família dels bàquides. Àrquias era un dels homes més rics i influents de Corint en aquella època, però la seva sort va canviar quan, segons expliquen Plutarc⁷ i Diodor⁸, es va enamorar d'Acteó, fill de Melissos sense ser correspost. Després de fer grans esforços per guanyar-se el seu amor, els seguidors d'Àrquias van intentar segrestar el jove davant de casa seva i s'inicià una lluita entre els dos bàndols que va acabar amb la mort d'Acteó. En un inici no hi va haver cap mena de càstig per a Àrquias, causant de la mort del jove, però en el context dels Jocs Ístmics que s'iniciaven en aquelles dates, Melissos, just abans de treure's la vida, va adreçar, com les seves últimes paraules, una invocació solemne a Posidó per reiterar la culpabilitat de la família dels bàquides en el crim comès contra el seu fill. Just després, la sequera i la pesta es van abatre sobre la ciutat de Corint. La població, atterrada, va empènyer Àrquias a consultar l'oracle de Delfos⁹ que va concloure que calia reparar el crim d'Àrquias, a qui va enviar a l'exili a fundar una nova colònia.

---

² 6.3.1-2 (cf. Annex 1.20)

³ Aquesta qüestió serà aprofundida més endavant en relació a la figura de la nimfa Aretusa (cf. cap. 3)

⁴ 6.2.4 (cf. Annex 1.46)

⁵ Hi ha altres versions pel que fa a la data de colonització de Siracusa, però la que ofereixen Tucídides i Estrabó és la més acceptada, ja que és la que més es correlaciona amb la informació donada per algunes fonts tardanes i amb les troballes arqueològiques de la zona.

⁶ 5.7.2-3 (cf. annex 1.61)

⁷ *Mor.* 772d-773b (cf. Annex 1.59)

⁸ 8.10 (cf. annex 1.40)

⁹ Documentat per Pausànias 5.7.2-3 (cf. annex 1.61) i Virgili, *Aen.* 3.692-8 (cf. annex 1.44)

En una altra versió, Àrquias arribaria a l'oracle de Delfos¹⁰ a la vegada que Miscel·los, futur fundador de Crotona, i aquest els faria escollir, per al seu futur, o la riquesa o la salut. La riquesa, escollida per Àrquias, el duria a fundar Siracusa, mentre que la salut, que seria l'opció de Miscel·los, el conduiria a colonitzar Crotona.

Tota aquesta trama sembla més una faula que un recull de fets històrics i és probable que, com recull Loicq (1967:33), la causa que va portar els membres de la família bàquida a consultar l'oracle de Delfos fos la impopularitat d'aquests com a conseqüència d'haver protagonitzat algun escàndol polític o social que hauria comportat la indignació popular i els hauria obligat a exiliar-se. Si s'esborren els elements anecdòtics, el context històric que resta és, pràcticament, el mateix que es troba al text de Pausànias.

Malkin¹¹, malgrat tot, conclou que la narració de Plutarc sí que té alguns elements que poden ser considerats com a històrics que serien el *iomos* –catàstrofe natural–, la consulta a l'Oracle i l'acte de colonització. En qualsevol cas, és imprescindible mantenir la consulta a l'oracle de Delfos per part d'Àrquias, ja que, excepcionalment, se n'ha conservat la resposta íntegrament i Parke i Wormell (1961: 67) consideren que és l'únic oracle fundacional que s'ha preservat en la seva autenticitat a causa, probablement, del seu caràcter geogràfic¹². Afegeixen també que és comuna la consulta a l'oracle de Delfos quan es tracta de l'expiació de crims de sang, però sempre es troben en oracles de fundació llegendaris i mai en fundacions històriques.

És clar, per tant, que la família dels bàquides va encapçalar la colonització de Sicília, però no van ser els únics en dur a terme l'acte de fundació: es parla de la possible presència de doris¹³, argius, eleus i arcadis. Píndar¹⁴ és qui afegeix els arcadis a l'acte de colonització de l'Occident, potser per un interès propi d'unir els membres de la família dels lamides a l'expedició. Pel que fa a la presència d'eleus és la més sorprenent, ja que no era un poble colonitzador, malgrat que era la regió més propera a Sicília i, per aquest motiu, és possible que hi hagués moltes similituds entre les seves poblacions.

Al 733 aC, doncs, els grecs s'assenten a la petita illa d'Ortígia i, després d'expulsar els habitants sículs del territori, funden allà la ciutat de Siracusa que, amb poc temps, s'expandirà terra endins sobrepasant els límits de l'illa.

---

¹⁰ Documentat per Estrabó 6.2.4 (cf. annex 1.46)

¹¹ Malkin (1987:42)

¹² L'oracle en si mateix, a través de la menció 'd'Aretusa', delimita amb exactitud quina ha de ser l'àrea d'assentament de la nova colònia.

¹³ Estrabó 6.2.4 (cf. annex 1.49); Pseudo Scimne *Ad Nicomedem regem* 278-82 (cf. annex 1.32)

¹⁴ 6.4-15 (cf. annex 1.13)

2.2. ESTRUCTURA DE LA CIUTAT I RESTES ARQUEOLÒGIQUES

Siracusa¹⁵ era considerada una doble ciutat per trobar-se en territori de dues illes diferents. L'illa d'Ortígia es caracteritza per estar a pocs quilòmetres de terra¹⁶ i per tenir dos ports naturals, que eren la seva major possessió, situats un a cada costat de l'illa: el Gran Port –al nord-est– i el Laci –al nord-oest–. Els colonitzadors primer es van assentar a l'illa d'Ortígia i, per tant, és allà on es concentren les primeres reserves de recintes sagrats de les quals es conserven restes importants del període arcaic, reconegudes en aquest context pel seu component jònic. Sota el futur Ateneu, al punt més alt de l'illa, es va aixecar el primer altar poc després de la colonització del territori. L'Ateneu¹⁷ va ser construït a inicis del segle VI aC en estil dòric i tenia un *tèmenos* amb una entrada imponent, alguns pous votius al voltant de les columnes i un altar consagrat a la deessa.

Aquest, juntament amb l'Apol·loni/Artemisi¹⁸ i l'Olimpeu són els principals recintes sagrats de la població i els tres es trobaven al mateix recinte sagrat. L'Apol·loni/Artemisi va ser una construcció de Cleòmenes de mitjans del segle VI aC i es caracteritza per les seves *columnes celatae*. L'Olimpeion va ser construït a inicis del segle VI aC, tot i que des del segle VII aC un edifici ocupava el seu espai que és possible que fos un assentament militar de certa importància de la primera victòria contra Olímpia l'any 648 aC.

Des d'una etapa primerenca¹⁹ la ciutat a l'illa estava emmurallada i travessada per una artèria que unia els santuaris majors de nord a sud i que seguia el traçat ortogonal *stenopoi*. Ja a terra ferma es troba el cementiri més important i més antic de la ciutat de Siracusa. L'altar més antic de l'Atenaion és contemporani al contingut de les tombes més antigues del cementiri de Fusco. El seu assentament a l'illa de Sicília indica que va ser el primer cementiri grec, construït en una data similar a la de la fundació, ja que, com comenta Dunbabin²⁰, si n'hi hagués hagut algun de previ se n'haurien trobat les restes a l'illa d'Ortígia. Però això no té perquè implicar que l'assentament s'estengués des del principi fins a Fusco, ja que aquest és un dels primers sòls sòlids rere la depressió pantanosa de la costa.²¹

---

¹⁵ Cf. annex 2.1

¹⁶ Quilòmetres que ja al segle VI aC es podien fer per terra, ja que una calçada unia les illes passant sobre el mar, com notifica Heròdot 7.154.14-155.1 (cf. annex 1.17)

¹⁷ Ciceró, *In Verrem* 2.4.122.1-6 (cf. Annex 1.35)

¹⁸ Ciceró, *In Verrem* 1.4.53.118 (cf. annex 1.34)

¹⁹ S'ha pogut establir com a mínim l'existència de sis períodes de vida, des de l'alt arcaisme fins a l'època bizantina.

²⁰ Dunbabin (1948:52)

²¹ Les excavacions sistemàtiques a Siracusa van començar al 1839. Per a més informació sobre la qüestió arqueològica: Dunbabin (1948); Pelagatte (1973); Herman (2004); Barletta (1983).

3. ÀRTEMIS A ORTÍGIA

3.1. MITES DE NAIXEMENT I JOVENTUT

Quan parlem d'Àrtemis és impensable desvincular la seva figura de l'illa d'Ortígia. Ortígia és el lloc del seu naixement i de la seva infantesa; de la seva formació i fins i tot de la seva edat adulta. L'illa serà, per tant, el seu lloc de culte per excel·lència, la seva pàtria i la seva propietat. Però d'Ortígies n'hi ha moltes a diferents indrets del Mediterrani i no és possible establir quina d'elles és la primera o la verdadera Ortígia. L'illa, per tant, s'ha de mirar sempre des de la perspectiva mitogràfica, i mai geogràfica. Sens dubte l'Ortígia en què ens situem en aquest estudi és la de la costa siciliana, on els grecs van fundar la ciutat de Siracusa²²; però per entendre la transcendència que té que dugui aquest nom a l'hora d'analitzar el culte d'Àrtemis al territori cal, en primera instància, parlar sobre què suposa Ortígia per la deessa i quins esdeveniments de la seva vida mitològica hi podem situar.

Ja hem esmentat que Ortígia fou el lloc de naixement d'Àrtemis. *L'himne a Apol·lo*²³ relata aquest fet i descriu com Leto, la mare d'Àrtemis i Apol·lo cercava un indret per donar a llum després que Hera, gelosa de la seva relació amb Zeus, proclamés que la terra que acollís Leto per donar a llum restaria infèrtil per sempre. Però Ortígia, l'anomenada illa flotant, ja era infèrtil i rocosa i no perdia res en acollir-la. Així Leto s'aferrà a una palmera que hi havia al centre de l'illa i donà a llum als bessons. Ortígia, per la seva banda, quedà en aquell moment clavada al lloc on es trobava i deixà de ser l'illa flotant²⁴.

Previ a l'himne, el testimoni més antic que parla de l'illa és Homer²⁵, que no la situa geogràficament i, posteriorment s'ha identificat el nom d'Ortígia amb diferents llocs de culte a Àrtemis; especialment Delos²⁶, Èfes²⁷ i Sicília²⁸. El nom de l'illa, que significa guatlla²⁹, remet, segons algunes fonts³⁰, a la metamorfosi d'Astèria i, segons d'altres³¹, a la de Leto. Segons un vers dels *Ocells* d'Aristòfanes³² podem interpretar que Ortígia era literalment el 'lloc de la deessa guatlla', ja que es refereix a Leto com a 'mare de la guatlla'.

²² Cal tenir en compte que els primers testimonis que trobem sobre l'illa d'Ortígia daten d'èpoques semblants a la de la fundació de Siracusa, però no donen indicis de la situació geogràfica del paisatge que descriuen.

²³ 3.15-19 (cf. Annex 1.8); *Himne òrfic* 35 (cf. Annex 1.70); Calímac, *Himne a Diana* 17-38 (cf. Annex 1.29); Nonnus, *Dionísiaques* 9.214; 47.463 (cf. Annex 1.72; 1.73)

²⁴ La condició d'illa flotant és testimoniada per Higini, *Faules* 53 (cf. annex 1.43)

²⁵ *Od.* 5.121-4; 15.403-11 (cf. annex 1.1; 1.2)

²⁶ Apol·loni de Rodes I.416-24 (cf. annex 1.30); Calímac *Himne a Apol·lo* 58-64 (cf. annex 1.27); Higini *Faules* 53 (cf. annex 1.43)

²⁷ Estrabó 14.1.20 (cf. annex 1.47); Tàcit *Annals* 3.61.1-12 (cf. annex 1.53)

²⁸ Hesíode fr. 150 (cf. annex 1.6); Diodor 5.3.4-6 (cf. annex 1.38); Pind. *Nem.* 1.1-18 (cf. annex 1.10); Pind, *OI* 6.64-100 (cf. annex 1.14)

²⁹ En múltiples regions del Mediterrani era considerada una au sagrada i mística

³⁰ Higini, *Faules* 53 (cf. annex 1.43)

³¹ Calímac *Himne a Apol·lo* 58-64 (cf. annex 1.27)

³² *Ocells* 864-73 (cf. annex 1.21)

En terreny sicilià sembla que Ortígia, que des d'abans de la colonització grega duia aquest nom –la qual cosa ens fa pensar en l'existència de contactes comercials i culturals anteriors a la fundació de Siracusa entre grecs i sículs– era el centre de culte d'Àrtemis i que, de fet, la petita illa havia sigut entregada a la deessa com a regal dels déus i anomenada Ortígia per les respostes oraculars i pels homes. La presència d'Àrtemis a Sicília es relaciona, d'una banda, amb les nimfes primaverals i la tradició bucòlica i, de l'altra, amb les deesses Demèter, Atena i Core, que compartien el territori durant la seva joventut i que és on es va educar Àrtemis juntament amb Atena, Core i Oceànides³³. El testimoni principal que mostra els lligams juvenils entre les divinitats esmentades és el catàleg de l'*Himne a Demèter*³⁴ on, al final de la llista d'Oceànides apareixen els seus noms. Alguns estudiosos han considerat que la presència de les divinitats majors era un error i han preferit suprimir el vers, però altres, com P. Anello³⁵, prefereixen mantenir-lo i analitzar-lo. Al costat de l'Himne, autors com Diodor de Sicília³⁶ i Pausànias³⁷ parlen d'aquesta relació juvenil entre Core, Atena i Àrtemis i expliquen que, havent pres la decisió de romandre verges, recollien flors als prats de Sicília i teixien un peple pel seu pare Zeus. Al text de Diodor la deessa que roman en primer pla és Core, considerada la verge per excel·lència. Això fa pensar en una tradició mítica local en què Core no formava part de l'esfera de Demèter des del moment del seu naixement. Segons aquesta tradició, la deessa hauria sigut educada per Atena i Àrtemis³⁸ lluny de l'esfera de Demèter, a la qual s'hauria iniciat posteriorment i hauria obtingut Sicília, a excepció d'Ortígia, com a dot matrimonial en el seu casament amb Hades.

A més a més, lluny d'aquesta versió de la història de Core, Àrtemis –com Atena– té un paper remarcable en l'acte del rapte de Persèfone que es relata a la tradició³⁹ més coneguda del mite. I al seu costat, la nimfa Aretusa, absolutament dependent de la figura d'Àrtemis, és presentada per Ovidi⁴⁰ com la reveladora de la localització de Persèfone quan Demèter la cerca sense èxit.

Podem comprovar, per tant, que independentment de la localització d'Ortígia, Àrtemis sempre es presenta com a deessa màxima del territori i és innegable que en totes les illes que reben aquest nom s'ha pogut testimoniar la pràctica del seu culte. La seva àrea d'influència a l'illa siciliana és clara, no només pels vestigis del seu culte –relatats a continuació– sinó per tota la mitologia que la situa a l'illa durant els períodes juvenils envoltada de nimfes i altres divinitats. Aquesta faceta dolça, juvenil i despreocupada d'Àrtemis que mostren els seus mites de joventut és només una de les

³³ Arrel d'aquesta tradició i aquests lligams mitològics, autors tardans com Pausànias 8.37.6 (cf. annex 1.65) i Ciceró de *natura deorum* 3.58.1-2 (cf. annex 1.36) converteixen Àrtemis en filla de Demèter o de Persèfone.

³⁴ *Himne Homèric a Demèter* 417-33 (cf. Annex 1.15)

³⁵ Anello (2010)

³⁶ 5.3.4-6 (cf. Annex 1.38)

³⁷ 8.31.2 (cf. Annex 1.66)

³⁸ S'evidencia així el valor iniciàtic d'ambdues

³⁹ *Himne Hom. a Demèter* 51-58 (cf. annex 1.16)

⁴⁰ 5.487-502 (cf. Annex 1.49)

facetes que podem atribuir a la deessa. En edat adulta Àrtemis adquireix una segona àrea d'influència relacionada amb la mort i la destrucció, que conviurà amb la faceta més femenina i innocent.

3.2. ADVOCACIONS, CULTE I FESTIVITATS RITUALS

3.2.1. QÜESTIONS GENERALS

Al llarg de l'època grega Àrtemis esdevé una divinitat molt plural, venerada en contextos de tota mena i relacionada amb una gran quantitat d'esdeveniments del quotidià de la societat. Les dues grans facetes de la deessa, ja esmentades, mostren a la perfecció aquesta dualitat d'esferes d'influència contraposades que engloben tant la protecció, la pau i la innocència juvenil com la destrucció, la mort i la brutalitat sanguinària. El culte que rep a l'illa d'Ortígia plasma totes aquestes facetes múltiples de la divinitat al llarg dels segles. No sabem del cert en quin moment es va començar a retre culte a Àrtemis i suposem que van ser els propis colonitzadors qui van implantar les primeres formes de veneració; però les restes arqueològiques situen al voltant dels segles VI aC i V aC la construcció del seu major temple i allarguen, com a mínim fins al segle I aC, l'ús continuat del mateix. Sabem també que les principals festivitats que es van exportar des del territori grec van ser les Canèfores, les Mitònies⁴¹ i les Targèlies.

Abans d'analitzar cadascuna de les apel·lacions d'Àrtemis i els rituals que les acompanyen, cal esmentar algunes consideracions generals. En primer lloc, tenint en compte la pluralitat d'àrees d'influència que trobem en el seu culte, cal destacar que els valors més importants que analitzarem són: els rituals de pas i iniciació que duen a terme tant homes com dones en diferents episodis de transició de la seva vida; els rituals purificadors o bé de la comunitat o bé de l'individu i que tant es duen a terme en situacions de màxima necessitat com de manera periòdica; les ofrenes i els cultes relacionats amb la fertilitat dels camps i de les dones; i les cerimònies dedicades a les victòries obtingudes que tenen per objectiu mantenir el favor de la deessa de la comunitat i agrair-li les ajudes rebudes⁴².

3.2.2. ÀRTEMIS ORTÍGIA

En tot el territori grec trobem una alta proporció d'epítets d'Àrtemis formats a partir de topònims, la qual cosa ens fa pensar en els seus lligams amb poblacions o paratges concrets. L'existència a Siracusa d'una advocació d'Àrtemis *Ortígia*, per tant, no ens sorprèn, ja que és evident el lligam

⁴¹ No aprofundirem en elles perquè ens centrarem en les tradicions locals de les quals conservem testimonis. Per a més informació consultar Camps (1985)

⁴² Per a més informació sobre la figura d'Àrtemis consultar Fischer-Hansen (2009); Farnell (1971); Ciaceri (1911); Burkert (2007)

d'infantesa i joventut que hi ha entre la divinitat i l'illa. Íbic de Règion⁴³, en el poema en què esmenta el mite de fundació de Siracusa fa menció d'aquest epítet topogràfic situant així la deessa al centre dels cultes de l'illa siciliana. També Sòfocles⁴⁴, Calímac⁴⁵ i Píndar⁴⁶ l'esmenten en alguns fragments de les seves obres, malgrat que no concreten la localització topogràfica de l'illa. A les festes Targèlies, ja mencionades, se celebrava el seu naixement entre els dies 5 i 6 del mes Targeli. Els principals rituals involucraven tant les persones individuals com els corpus civils. Aquests consistien, d'una banda, en la distribució dels denaris dispensats dins del temple d'Àrtemis cada any durant els misteris, i de l'altra, en una processó d'imatges i estàtues d'or i argent al llarg d'un seguici circular que partia i acabava al temple de la divinitat. A més a més també es duia a terme en aquell moment la iniciació als seus misteris, la revelació de doctrines i lleis religioses i el principi de l'aïllament social per part d'aquells que s'iniciaven en el cos doctrinal. Però l'acte que més interessa en relació a *Artemis Ortígia* era la representació pedagògica que es duia a terme per explicar la història de la localitat, ja que, d'aquesta manera, Àrtemis donava identitat a la ciutat i al propi sòl de l'illa.

3.2.3. ÀRTEMIS I LA NATURALESA SALVATGE

Històricament una de les primeres advocacions que rep Àrtemis, ja en la versió micènica de la que es considera la seva figura, és la de *Pòtnia Therón* o 'Senyora dels Animals'. Principalment en la iconografia⁴⁷ trobem les principals característiques d'aquesta faceta de la divinitat que es representa sempre entre animals salvatges, de vegades simplement envoltada d'ells i d'altres subjectant-los en una postura proteccionista o sacrificial. Aquesta és la deessa dels peixos, els ocells, els lleons, els cèrvols, les cabres, les panteres, els senglars... en definitiva, de totes les criatures vives que habiten a la naturalesa més pura. Alguns d'aquests animals, com ara les cabres o els cèrvols, eren animals oferts a Àrtemis en forma de sacrifici, però d'altres, com els peixos en el cas de Siracusa, es consideraven sagrats per a la deessa i no podien ser utilitzats com a font alimentària per als humans⁴⁸. Aquesta relació amb els animals aquàtics es tradueix en una forma de culte a Àrtemis *Limnaia*⁴⁹ també relacionada amb la protecció dels mariners i representada freqüentment amb una barca a les espatlles. Teòcrit⁵⁰, fent referència al culte d'Àrtemis a Siracusa, es refereix també a una Àrtemis *Lukeia* i a una processó dedicada a Àrtemis dels Lleons. Però els

⁴³ Fr.23 (cf. Annex 1.7)

⁴⁴ *Traquinies* 207-16 (cf. Annex 1.19)

⁴⁵ *Epigrames* 62 (cf. annex 1.28)

⁴⁶ *Nemees* 1.1-18 (cf. Annex 1.10)

⁴⁷ Cf. Annex 2.2; 2.3

⁴⁸ Diodor 5.3.4-6 (cf. annex 1.38)

⁴⁹ Les monedes siracusanes (cf. annex 3.1) mostren freqüentment animals aquàtics al revers que es podrien relacionar tant amb la figura de la nimfa Aretusa (cf. cap.3) com amb aquesta forma de culte a Àrtemis *Limnaia*. Per a les monedes, veure annex 3

⁵⁰ *Idil·lis* 2.66 (cf. annex 1.26)

animals a qui més associada estava en culte i llegenda eren els senglars i els cérvols, que apareixen com la seva companyia familiar i que li donen l'epítet d'*Elaphebolos*. Amb aquesta advocació Àrtemis també era considerada caçadora, protectora de la caça i anunciadora de la mort.

És més rar i excepcional trobar-la en relació amb els animals de la comunitat agrícola com ara el bou, el cavall o el porc, però, malgrat tot, a Siracusa trobem documentada, a través de materials votius i de testimonis literaris, una advocació a Àrtemis *Hippiké*. No és clara l'àrea d'activitat d'aquesta faceta d'Àrtemis, però podria tenir relació amb la figura de Hieró, rei i cavaller, que, d'acord amb Píndar⁵¹ va rebre l'ajuda d'Àrtemis per domar el seu poltre. A la numismàtica siracusana la figura del cavall és molt comuna i apareix en diferents contextos: amb un cavaller a sobre, sol i envoltat de naturalesa o formant part d'una quadriga⁵². En relació als cavalls i com a conductora dels corrals trobem també a Àrtemis *Pheraia*. Aquest apel·latiu es troba molt poc documentat a Siracusa i, de fet, l'única evidència que conservem d'un possible culte dirigit a ella és la inscripció en un gerro de patent negre⁵³ trobat a prop de la necròpolis. Segons Pelagatte⁵⁴ sembla que podria tenir relació amb l'Àrtemis ctònica per la localització on es trobava el gerro.

La figura de la *Potnia Theron* en les seves representacions arcaïques⁵⁵ presenta freqüentment ales a les espatlles de la deessa. Nilsson⁵⁶ interpreta que Àrtemis podria haver estat, en època cretenca, l'epifania d'un ocell. Aquesta forma alada de la divinitat podria fer referència al significat que Aristòfanes, com ja hem vist, dona al nom d'Ortígia: la deessa guatlla. A més a més, trobem a Siracusa la presència d'una Àrtemis *Angelos* que Fischer-Hansen⁵⁷ analitza com una Àrtemis missatgera, en una forma similar a la d'Hermes, que podria haver tingut un paper fonamental en el retorn de Core dels inferns. Teòcrit⁵⁸, en aquest context, lliga aquest epítet d'Àrtemis amb l'aparença d'Hècate com explica Ciaceri⁵⁹. En la numismàtica siracusana⁶⁰ algunes monedes mostren al revers una quadriga de cavalls amb una divinitat alada sobrevolant-los i, en ocasions, coronant-los. Els estudiosos analitzen la deessa alada com una Niké –la única divinitat grega alada que té un culte estès arreu–; però davant les evidències, podríem també interpretar que aquesta deessa amb ales és Àrtemis *Angelos*, ja que Àrtemis té un culte molt més estès que qualsevol Atena a Siracusa i, a més a més, podem relacionar amb Àrtemis els altres elements representats a les monedes –com ara els cavalls o la nimfa Aretusa que apareix al vers de totes elles–. A més a

⁵¹ *Pítiques* 2 (cf. annex 1.11); *Olímpiques* 3.26 (cf. annex 1.12)

⁵² Cf. annex 3.2

⁵³ Cf. annex 2.4

⁵⁴ (1973:fig.360)

⁵⁵ Cf. annex 2.5; 2.6

⁵⁶ (1968:41)

⁵⁷ (2009:212)

⁵⁸ *Idil·lis* 2.33-36 (cf. annex 1.24)

⁵⁹ (1911:170)

⁶⁰ Cf annex 3.3

més Ateneu⁶¹ testimonia l'existència d'una dansa anomenada *angeliké* que es duia a terme, segons sembla, durant els rituals d'iniciació en què es venerava a Àrtemis *Chitonia*, dels quals en parlarem més endavant. El nom de la dansa recorda a l'epítet *Angelos* de la deessa i segons Ciaceri⁶² podria dur-se a terme en el context de la celebració de l'anunci del retorn de Persèfone a la terra i, per tant, en el context de l'arribada de la primavera.

Com a deessa de la naturalesa salvatge no és només protectora dels animals, sinó que en l'apel·latiu d'Àrtemis *Potnia Python* esdevé també la divinitat protectora de la vegetació i, per extensió, de la fertilitat. Als seus rituals i ofrenes la presència de les plantes i les flors té un paper fonamental. També en la iconografia⁶³ i en la numismàtica⁶⁴ trobem representacions d'arbres, principalment de palmeres, un element que es pot relacionar clarament amb el mite del seu naixement en què Leto s'aferra a una palmera per donar a llum.

Troblem un lligam de la divinitat amb l'aigua en l'epítet d'Àrtemis *Potamia* que la converteix en deessa fluvial i de l'aigua en moviment. Aquest rol de divinitat aquàtica i primaverall manté un estret vincle amb la presència de les nimfes al territori sicilià, per la qual cosa la ciutat de Siracusa és un dels indrets de màxima expressió d'aquesta faceta de la deessa. En relació amb això, Píndar⁶⁵, a les *Odes Pítiques*, presenta la divinitat directament en forma fluvial. L'epítet *Potamia* manté forts lligams amb l'advocació d'Àrtemis *Alfea*⁶⁶, relacionat també amb la nimfa Aretusa. El mite d'Aretusa, del qual en parlarem més endavant, relata com Alfeu, divinitat fluvial, persegueix la nimfa per seduir-la i mantenir-hi relacions. Aquest mite té una versió, probablement anterior, en què no és Aretusa la perseguida per Alfeu, sinó la pròpia Àrtemis i és possible que fos en el moment de desenvolupament del mite a Siracusa que la nimfa va passar a ser la protagonista de la història. Aquesta advocació, per tant, segurament només va ser objecte de veneració en els primers temps de la colonització.

3.2.4. ÀRTEMIS CAÇADORA I GUERRERA

Ja hem mencionat que, com a protectora dels animals, Àrtemis esdevé també deessa protectora de la caça. Ella és qui controla la moderació en els caçadors i pescadors i a qui s'ha d'honorar tant per tenir èxit en la jornada com per poder, després, consumir la carn obtinguda. El culte que rep com a caçadora prové de tradicions paleolítiques i consisteix en penjar els corns i la pell de la presa a un arbre per mostrar-ho a la divinitat. A més a més, en retirar-se, els caçadors i pescadors dedicaven els seus instruments de treball al seu santuari. Una de les advocacions que es relaciona amb la

⁶¹ *Deipnosophistae* 14.629e (cf. Annex 1.67)

⁶² (1911:170)

⁶³ Cf. annex 2.2

⁶⁴ Cf. annex 3.2; 3.4

⁶⁵ *Pítiques* 2 (cf. annex 1.11)

⁶⁶ Pausànias 6.22.5-10 (cf. Annex 1.62)

seva faceta de caçadora a Ortígia és Àrtemis *Bendís* que, en la iconografia, es representa amb una gorra frígia en la costum de caçadora⁶⁷. Àrtemis *Agrotera* es presenta també com a protectora de la caça i els sacrificis animals i el seu culte a Siracusa es du a terme en santuaris rurals. És també la deessa que presideix algunes de les iniciacions femenines en què la noia, en els mites etiològics, es presenta com a substitució de l'animal sacrificial.

Aquesta advocació mostra una altra esfera de culte en relació amb la guerra que, en la religió grega, es presenta en ocasions com a equivalent a la caça⁶⁸. En el context bèl·lic se sacrifiquen cabres a Àrtemis *Agrotera* abans d'iniciar una batalla i les seves entranyes són interpretades pels endevins per determinar les possibilitats d'èxit en la batalla. D'aquesta manera, el sacrifici de l'animal innocent esdevé una anticipació premonitòria de la batalla i dels seus perills. Aquesta apel·lació de la deessa era venerada exclusivament pels homes que participaven a la batalla. Guettel⁶⁹ interpreta que aquests sacrificis previs a la guerra inspiraven les emocions masculines que necessitaven els ciutadans per transformar-se en guerrers⁷⁰. A través d'una cerimònia ritual calia superar diferents etapes per completar la transformació i els santuaris on es duia a terme eren reconeguts com a llocs de desafiament emocional, on una vegada entraves, no hi havia marxa enrere. Amb el temps, el culte d'Àrtemis *Agrotera* es duria a terme també de forma anual per celebrar les victòries passades a través del sacrifici de 500 cabres femenines.

3.2.5. ÀRTEMIS PROTECTORA I PURIFICADORA

En contraposició amb l'epítet guerrer de la deessa, trobem les advocacions que la fan salvadora, purificadora i protectora de la comunitat. Veiem aquí la dualitat abans esmentada que caracteritza Àrtemis, però encara ens mantenim en una imatge salvatge de la deessa en aquesta esfera del seu culte. Les advocacions que fan referència a aquest nou aspecte del seu culte són Àrtemis *Lyaia* i *Soteira*, principalment, i *Cariàtida* en segon pla. Totes tres són venerades en el context de l'alliberació d'un mal que ataca la població en comunitat o individualment. Àrtemis *Soteira*⁷¹ manté encara relació amb la faceta caçadora de la deessa i a través d'una anècdota. És clar, tot i això, que les seves funcions principals com a *Soteira* es troben en el marc de la pau després de la guerra i els pactes entre civilitzacions que tenien com a objectiu evitar futurs enfrontaments bèl·lics. En aquest context apareix representada en les monedes d'Agatocles dels segles III i IV aC, moment en què es van dur a terme els pactes amb els cartaginesos. Era concebuda, per tant, com la màxima protectora de la ciutat; però també dels infants i dels adolescents. L'Àrtemis *Lyaia* i la *Cariàtida*, en canvi, s'identifiquen amb la purificació de la comunitat i és la deessa venerada en

⁶⁷ Cf. Annex 2.7

⁶⁸ Burkert (2007:87)

⁶⁹ (2004:33)

⁷⁰ Escolis a Homer, *Ilíada* 21.471 (cf. annex 1.3)

⁷¹ Cf. annex 2.8

casos de malaltia, fam o sequera, en què la comunitat, creient aquests desastres com a fruit de l'ira divina, duia a terme rituals per sanar la ciutat i lliurar-se del mal que l'atacava. Per extensió, es relaciona també amb la salut, la vida i els poders curatius que adquireix de forma natural.

Existia una festa siracusana dedicada a Àrtemis *Lyaiá*⁷² per haver alliberat la població d'una gran malaltia que hauria colpit de forma bestial la societat. La festa durava tres dies durant els quals el menjar escassejava però la beguda era excessiva. Els testimonis⁷³ afirmen que, a més a més, la pesta havia arribat a la ciutat durant un setge. En aquesta festivitat, considerada una de les grans festes en honor a Àrtemis a Siracusa, els pastors i camperols cantaven cants bucòlics per agrair la benvolença a la dea. Els bucoliaistes duïen a terme una competició de cant durant aquestes festes que tenia com a premi pa amb figues i vi i una corona de banyes de cèrvol. Anaven de porta en porta cantant la cançó de l'*eiresióne*, alegre i benhumorada, i recaptant queviures vegetals com ara fruites o flors que servien com a ofrenes vegetals per a Àrtemis per assegurar-se la fertilitat de la terra.

Un altre ritual dedicat a la purificació de la ciutat, però també a la relació entre els vius i els morts i al transcurs de la vida, eren les Festes Panspèrmies. Es duïen a terme en l'impàs entre l'estiu i la tardor i es tractava d'una festa de la sembra i la collita. Les ofrenes que es feien a la deessa eren principalment llegums⁷⁴, que es bullien i es barrejaven amb blat i amb mel. La fava –*pyánion*–, d'entre els llegums, era la més important ja que tenia, a tota la cultura grega, una simbologia molt especial: es relacionava amb el món dels difunts i també amb la sexualitat. La tija sense nusos en què creix aquest aliment representava el lloc de pas entre els vius i els morts i el conducte a través del qual els difunts podien acudir al món dels vius. Per als antics grecs era molt important tenir en compte els difunts a l'hora de sembrar i recollir les collites ja que la fertilitat dels camps depenia d'aquells que estan sota terra. Precisament per això, en iniciar l'hivern, tornaven a fer ofrenes de faves als morts perquè els garantissin una bona collita.

3.2.6. ÀRTEMIS I ELS RITUALS D'INICIACIÓ

Finalment, abandonant l'aspecte més salvatge de la deessa, trobem les advocacions d'Àrtemis *Chitonia* i Àrtemis *Koria* que presenten una esfera d'influència de la deessa molt més familiar i vitalista. Aquests epítets fan referència a les seves funcions com a iniciadora i com a protectora de les embarassades, els infants i els adolescents. Ens trobem davant d'una Àrtemis molt diferent a la que hem vist fins ara, molt més domesticada; una Àrtemis que presideix i protegeix totes les fases dels passatges de la vida de la dona. Àrtemis *Koria* es venera principalment en relació al moment

⁷² En un inici era consagrada a Àrtemis *Agrotera* com a protectora de la ciutat, però després de la pesta, va passar a ser una festivitat dedicada a la deessa de la purificació i la salvació.

⁷³ Tit Livi 25.23.14 (cf. annex 1.52); Plutarc *Marcel*. 18.4 (cf. annex 1.60)

⁷⁴ Panspèrmia significa 'totes les llavors'

del part i a la pèrdua de la virginitat, contextos en què calia dur a terme una sèrie d'ofrenes a la deessa per obtenir el seu favor i, de la mateixa manera, se li havien d'oferir robes femenines després del naixement d'un fill. Les noies que morien de part, per tant, eren considerades les seves víctimes directes. Àrtemis *Chitonia*⁷⁵, d'altra banda, esten la seva àrea d'influència també a les adolescents, als rituals iniciàtics del matrimoni i el pas a l'edat adulta. Totes dues apel·lacions, per això, són venerades només per la part femenina de la societat. Era honorada principalment amb una dansa i una cançó tocada amb l'aulós en dos contextos diferents:

D'una banda, els rituals d'iniciació a la joventut que es feien al temple d'Àrtemis i que tenien dos elements principals: la pràctica de la dansa anomenada *ionikon*, que s'acompanyava amb flautes, i l'entrega a la deessa de les joguines d'infantesa. Les nenes, per a aquest ritual, vestien amb quitons. De l'altra, els rituals d'iniciació a l'edat adulta i, per tant, en el cas de les noies, al matrimoni, eren imprescindibles per a tothom. No es duia a terme un casament sense tenir en compte la deessa de la virginitat ja que era ella qui tenia el poder d'allunyar o enviar les desgràcies abans i després d'aquest canvi radical en la forma de vida d'una noia. Es desenvolupaven de la següent manera: les noies es reunien per formar grups de dansa i en algunes ocasions passaven una temporada aïllades de la societat al servei de la deessa. Abans de la cerimònia matrimonial les noies feien un sacrifici preliminar a Àrtemis i li oferien senzilles ofrenes prematrimonials –*protéleia*–, com ara el seu cinturó, per rescatar-se de les seves pretensions⁷⁶.

Monterosso⁷⁷ analitza el principal ritual d'iniciació a l'edat adulta dedicat i presidit per Àrtemis Chitonia a través de la iconografia recollida en un vas que pertany als primers temps de la colonització de Siracusa⁷⁸. L'escena que s'hi representa mostra un seguici de noies vestides amb quitons que es dirigeixen cap a una figura central, asseguda en un *diphros* que du a la mà el que podria ser un fus o una filosa. S'interpreta, per la complexitat de l'escena i la presència de diferents atributs, que la figura central és Àrtemis Chitonia, en la seva acció de *kourotrophos*, i que, per tant, el seguici és en el seu honor. La presència de la filosa, el fus i el quitó són els principals indicis del culte a Àrtemis a qui, més que a cap altra deessa, s'oferien els estris per teixir i filar. Aquests eren els instruments de l'activitat femenina per excel·lència i també la competència exclusiva de la dona. L'ús de la filosa evoca l'instant en què una nena es converteix en dona, el moment en què arriba al matrimoni i esdevé adulta. Aquests instruments al·ludeixen clarament a l'activitat matrimonial i a la vida privada característica del món femení que es centra exclusivament en la cura dels fills i l'elaboració de teles. També en els períodes d'embaràs aquesta acció era fonamental, ja que,

⁷⁵ Alceu fr. 146 (cf. Annex 1.4); Calímac *Himne a Àrtemis* 3.17-38 (cf. Annex 1.29); *Himne Òrfic a Àrtemis* 36.1-13 (cf. Annex 1.71); Nonnus *Dionisíiques* 48.848e (cf. Annex 1.74); Plató, *Teetet* 149b-d (cf. Annex 1.9); Epicarm fr.127 (cf. Annex 1.18)

⁷⁶ Per a més informació consultar Burkert (2007:204)

⁷⁷ (2013)

⁷⁸ Cf. annex 2.9

després d'un bon part, calia oferir un quitó a la deessa i, de vegades, també els estris que s'havien utilitzat per fer-lo.

El culte a Àrtemis Chitonia és el que trobem testimoniats a la fase més antiga de la ciutat de Siracusa i, probablement, va ser la primera forma de la divinitat en ser venerada. Segurament això es deu a una necessitat social femenina de protegir-se contra els mals propis i els dels fills i de sentir-se acompanyades, en la seva solitud matrimonial, al llarg de les diferents etapes de la seva vida.

3.3. ESPAIS CONSAGRATS A ÀRTEMIS

3.3.1. QÜESTIONS GENERALS

L'emplaçament dels santuaris d'Àrtemis està normalment relacionat amb les seves funcions i es distingeix entre els santuaris associats a la caça, que es troben en zones allunyades de les ciutats –com els cultes rurals a Àrtemis *Agrotera*–, i els associats a la fertilitat de la terra, que es troben en zones pantanoses –com ho eren les de la costa siciliana–. Són també significatius els santuaris que delimiten l'abast de la ciutat, els que es trobaven en zones frontereres amb risc de ser atacades pels enemics i els que marcaven els límits entre camp i ciutat o terra i mar. Els aspectes rurals de la deessa es poden associar i amb els santuaris als límits de la ciutat que delimitaven el territori agricultor de la ciutat i la sobirania política i creaven un límit simbòlic per a l'ordre cívic i d'espai. A les illes i zones costeres els santuaris d'Àrtemis se situaven en moltes ocasions a primera línia de mar. Aquesta dualitat de localització dels seus espais sagrats la trobem en relació a la dualitat entre la seva faceta salvatge i la civilitzada. Calímac⁷⁹ reconeix aquesta variació quan descriu com Zeus va assignar a Àrtemis el seu domini.

Les instal·lacions d'aigua en els seus santuaris estaven molt relacionades amb els rols de deessa protectora dels infants i els adolescents i l'element aquàtic, que era fonamental en els rituals de participació femenina, s'utilitzava per als rituals de transició i per a la purificació. Totes aquestes qüestions estan molt relacionades amb Àrtemis *Lyaia*, però també amb Àrtemis *Chitonia* i *Koria*⁸⁰.

·EL TEMPLE D'ÀRTEMIS

El principal recinte sagrat d'Àrtemis⁸¹, l'únic d'ordre jònic de Sicília que va ser construït d'acord amb el model del temple d'Àrtemis a Èfes, es trobava a la part alta de la ciutat de Siracusa i compartia *tèmenos* amb el temple dedicat a Atena –no tan monumental–, una afirmació que ja explicava

⁷⁹ *Himne a Àrtemis* 3.17-38 (cf. annex 1.29)

⁸⁰ Per a més informació sobre els paisatges d'Àrtemis consultar Guettel (2004: 178-197)

⁸¹ Per a més informació sobre el temple d'Àrtemis consultar Capiodeci (1813:50-5); Fischer-Hansen (2009:207-215)

Ciceró⁸² a *In Verrem* i que es va confirmar arrel de les excavacions arqueològiques de Paolo Orsi i G.V.Gentili. Aquest gran *tèmenos* va ser traçat a Ortígia com a part d'un pla urbà antic que data del temps de la fundació de Siracusa. L'atribució d'aquest temple a Àrtemis està suportada per estatuetes i ofrenes votives que s'han trobat a l'interior i als voltants del temple. Exemple d'això en són els fragments de pínax pintat⁸³ que daten del segle VI aC i que mostren una *Pòtnia Therón* o una placa d'ivori corinti de la mateixa època que representa una Àrtemis alada amb una cabra al peu.

El pavelló a través del qual avui en dia s'entra al temple ha sigut concebut com els *sekos* del temple jònic o com una antiga cel·la sagrada a cel obert. Això es posa en relació amb el contigu 'Guardià d'Àrtemis, concebut com una ofrena a la deessa de la fertilitat, protectora dels boscos i les nimfes –potser a *Potnia Python*–. El guardià ofereix als espectadors una àmplia varietat de flors i plantes que podem relacionar clarament amb el culte i la mitologia de la divinitat.

En aquest temple, com hem anat veient, es venerava a Àrtemis sota diverses epiclisis; però alguns autors intenten establir l'apel·lació per excel·lència a qui es dedicava el temple: Fischer-Hansen suggereix que, malgrat que no hi ha testimonis que ho confirmin, el temple estava dedicat a Àrtemis *Lyaia* per la seva situació cèntrica i alçada i perquè, en època hel·lenística, els cultes a la divinitat dels cants pastorals eren els més practicats. Altrament, Capiodeci⁸⁴ considera que el temple havia d'estar dedicat a Àrtemis *Potamia* per la seva relació amb la font d'Aretusa i el mite d'Alfeu.

·SANTUARIS RURALS I ESPAIS NATURALS

Als santuaris rurals⁸⁵ es duien a terme sobretot cultes a la natura i a la primavera i, potser, cultes afiliats amb les divinitats ctòniques. Als voltants de la ciutat existien almenys deu santuaris campestres on la cacera, i per tant el culte a Àrtemis *Agrotera*, era objecte de veneració popular. Tot i això algunes ofrenes votives trobades als voltants d'aquests santuaris rurals apunten a la possible veneració d'una Àrtemis *Potnia Theron* o d'una Àrtemis *Limnaia*. En relació amb aquesta darrera advocació, i amb la de *Potamia*, alguns dels seus temples estaven situats en directa relació amb una font natural. L'ampli bosc de Siracusa estava també consagrat a Diana i allà les donzelles duien a terme processons i danses durant el període d'iniciació a l'edat adulta, com a ritual precedent al casament.

Pel que fa a l'epítet *Pheraia*, ja comentat anteriorment, una inscripció⁸⁶ documentant el seu culte es va trobar al costat d'un pou votiu de set metres de profunditat dedicat a Àrtemis. Aquest pou es

⁸² 2.4.53.118 (cf. Annex 1.34)

⁸³ Cf. Annex 2.6

⁸⁴ (1813)

⁸⁵ Per a més informació consultar Loicq (1967:80-1); Pelagatte (1973: fig.360, 283); Fischer-Hansen (2009:207-215)

⁸⁶ Cf. annex 2.4

trobava als marges de la necròpolis, per la qual cosa podem deduir que aquest epítet faria referència a la veneració d'una Àrtemis ctònica al costat de les altres divinitats que formen part d'aquesta esfera cultural.

En conjunt, els santuaris rurals que trobem relacionats amb el culte a la dea, reflecteixen les necessitats locals suburbanes de la població i, per aquest motiu, així com a la gran ciutat els principals cultes a la divinitat estan relacionats amb la seva faceta de protecció de la polis i purificació de la comunitat, a les zones campestres els cultes se centren en les facetes de caçadora i protectora de la naturalesa i els elements naturals, com ho és la transició entre la vida i la mort de les criatures vives.

ÀRTEMIS I LES NIMFES

Les nimfes eren concebudes com a divinitats o semi-divinitats femenines plurals i col·lectives, herència dels aspectes del món natural i presents com a guies en tots els moments crucials del cicle femení. Es converteixen en el retrat definitiu de la deessa Àrtemis i, sovint, en la tradició literària⁸⁷ trobem la divinitat acompanyada de les nimfes caçant, dansant i jugant per les muntanyes i els prats. La iconografia i els atributs que acompanyen a la deessa en aquest context fan referència a les seves advocacions més relacionades amb la natura –Àrtemis *Potnia Theron*– i amb les adolescents –Àrtemis *Chitonia*–. La deessa, entre les seves nimfes, és vista com una verge inviolada i inviolable; una imatge que serà el punt de partida de la seva naturalesa virginal, expressada en els seus mites de joventut. La pròpia paraula *nýmpe* es refereix tant a les divinitats presents en rius i vegetació, com a les joves humanes que tenen el seu primer contacte amb l'amor abans del matrimoni⁸⁸.

La importància de l'aigua en els cultes a Àrtemis es reitera quan parlem de la seva relació amb les nimfes a Siracusa. Les font locals i els llocs humits estaven associats a la deessa i a les nimfes locals i eren reconeguts com a fonts de salut i creixement que, a través dels rituals purificadors i de transició, afirmaven la integritat de la comunitat i creaven vincles amb el sòl local que afavorien la creació d'una identitat territorial. Les principals nimfes que trobem estan relacionades amb la primavera i els seus noms, en moltes ocasions, deriven de paraules de l'Indoeuropeu que descriuen propietats de la manera de brollar de l'aigua⁸⁹. De la mateixa manera, s'associen a les característiques topogràfiques que les envolten com ara la vegetació, l'ombra i els paratges naturals amb presència aquàtica; característiques que convidaven els passants a aturar-se i refrescar-se i que la tradició les farà desembocar en el motiu del *locus amoenus*. També la

⁸⁷ Sòfocles, *Traquínes* 207-166 (cf. annex 1.19)

⁸⁸ Burkert (2007:204)

⁸⁹ Larson (2001:8)

presència de rius o divinitats fluvials es relaciona amb la presència de les nimfes i amb els mites que les acompanyen, com podem observar en alguns capitells i mosaics de la zona de Siracusa⁹⁰.

La tradició literària situa les nimfes en períodes anteriors a les divinitats a l'illa de Sicília per la seva relació amb la naturalesa més pura i salvatge. Per això, arribada la colonització grega, els cultes a les nimfes esdevenen extensions dels cultes a les divinitats a qui protegeixen i a qui es consagren i, en algunes ocasions, esdevenen fins i tot *hypostasis* de les pròpies deesses⁹¹. Precisament per aquest fet, el culte a les nimfes acostuma a ser molt menys concret i rellevant per a la comunitat que el culte a les divinitats; però tot i així, com analitzarem a continuació, és existent i està profundament relacionat amb la naturalesa salvatge, la puresa i la joventut femenina.

---

⁹⁰ Cf. annex 2.10

⁹¹ Aquest és el cas del mite de la nimfa Aretusa i el riu Alfeu

4. LA NIMFA ARETUSA

4.1. QÜESTIONS GENERALS

La nimfa Aretusa apareix testimoniada a una gran quantitat d'indrets al voltant de tot el mar Mediterrani, presenta diferents genealogies i se la relaciona amb diferents herois i cultes locals⁹². La característica que sempre és present en totes les formes d'aquest personatge, però, és el seu lligam amb la deessa Àrtemis, la seva protectora. En la seva versió siracusana, Aretusa és una Nereida⁹³, filla de Nereu i Doris que arriba a Siracusa, provinent d'Arcàdia, transportada per la deessa. La seva figura, independentment del mite que la du fins a Sicília, és el llegat històric més antic que trobem a la colònia coríntia.

Ja al segle VIII aC apareix el seu nom a l'oracle que indicava a Àrquias l'àrea on havia de desplaçar-se per fundar la nova ciutat i aquest és, de fet, el testimoni escrit més antic que conservem de la nimfa. És evident, per tant, que la seva presència a Itàlia és prèvia als primers assentaments grecs i, també, a la instauració de la religió i cultura gregues a aquest territori. Això significa que la nimfa ja havia estat introduïda a l'illa segurament durant el període micènic, potser sota la forma d'un culte natiu a una deessa de la primavera que seria assimilada pels grecs posteriorment, o potser a causa d'una hipotètica colonització prèvia duta a terme pels calcidis. Els calcidis, a la seva terra, retien culte a una font anomenada Aretusa i és possible que fossin ells mateixos els introductors del nom a la primitiva Sicília. Larson⁹⁴ explica que Aretusa és un nom comú per a nímfes de la primavera, ja que el seu nom deriva del verb *ardô*. No conservem restes arqueològiques ni fonts literàries que puguin confirmar la hipòtesi d'una colonització anterior a la d'Àrquias, de manera que sembla més coherent parlar de la implantació del nom de la nimfa al territori estranger per assimilació amb la pròpia en un període anterior a la colonització a través dels contactes comercials entre sículs i calcidis.

Pel que fa a la relació entre el nom de la font siciliana d'Aretusa i el mite que la situa en aquest territori, no trobem els primers testimonis literaris fins al segle VI aC, de manera que resulta improbable creure que és anterior la història, a la colonització. D'altra banda, és evident que aquesta llegenda troba la seva raó de ser en la necessitat de plasmar les relacions comercials i culturals que mantenien les dues costes del Mediterrani.

⁹² Per a més informació consultar 'Arethousa' a Roscher (1897) i Cancik (2000)

⁹³ Higini *Faules* praef. 8 (cf. annex 1.42) i Hesíode fr. 188a(cf. annex 1.6)

⁹⁴ (2010:214)

4.2. EL MITE D'ALFEU I ARETUSA

La llegenda d'Aretusa es troba testimoniada tant en fonts amb intenció històrica com en fonts amb intenció literària. Fou un mite molt conegut a l'antiguitat, tractat durant segles i representat sobre tota mena de superfícies. Al costat d'aquesta figura femenina sempre hi trobem dos personatges: un de femení ja comentat, la deessa Àrtemis, i un de masculí que protagonitza l'acció de la història: el déu fluvial Alfeu.

El mite explica la història d'una nimfa que vivia a Arcàdia, al Peloponès, i que passejava pels camps i els boscos recollint flors, dansant i remullant-se als rierols propers. Però un dia Alfeu va veure Aretusa quan aquesta es banyava a l'Estímfal, se'n va enamorar i va voler posseir-la. Aretusa, consagrada a Àrtemis, volia romandre verge i va intentar fugir d'ell creuant valls i muntanyes. Alfeu, però, la seguia allà on anés convençut que acabaria enxampant-la. La nimfa, cansada i desesperada invoca la seva protectora, Àrtemis, que acudeix a ella i la cobreix d'un núvol blanc per ajudar-la a escapar del déu fluvial. Envoltada d'aquesta boira Aretusa serà transportada fins a l'illa d'Ortígia, a Siracusa, on serà transformada en font. Alfeu, per la seva banda, no es donà per vençut i creuarà el mar per unir-se de nou a la nimfa a les costes siracusanes i nodrir d'aigua la seva font.

Els primers autors que mencionen la relació entre Aretusa i Alfeu van ser Íbic⁹⁵ i Píndar⁹⁶, però cap dels dos dóna tots els detalls de la seva història. Tampoc Teòcrit⁹⁷, dos segles més tard, explica els esdeveniments de la llegenda, sinó que, en cants bucòlics, es refereix a la nimfa siciliana en relació al territori que ocupa, predilecte com a escenari bucòlic per als poetes; però altrament, Polibi⁹⁸ explica el mite d'una manera més realista i historiogràfica. Ja en època romana autors com Estrabó⁹⁹, Plini¹⁰⁰, Sèneca¹⁰¹ o Pausànias¹⁰² van escriure sobre aquesta qüestió fent més o menys crítica de la veracitat que es podia atribuir a la llegenda segons la intenció final del text¹⁰³.

També en el camp iconogràfic¹⁰⁴ trobem la representació de la nimfa Aretusa acompanyada d'Alfeu o d'altres personatges aquàtics; però en el camp que més testimonis conservem sobre aquesta

⁹⁵ Fr.23 (cf. Annex 1.7)

⁹⁶ *Nemees* 1.1-18 (cf. annex 1.10)

⁹⁷ Escolis a íbic 1.117 (cf. annex 1.22); *Idíl·lis* 1.113-9; 16.98-104 (cf. annex 1.23;1.25)

⁹⁸ *Històries* 12.4d (cf. Annex 1.31)

⁹⁹ 6.2.4 (cf. Annex 1.46)

¹⁰⁰ *Naturalis Historia* 2.225 (cf. Annex 1.55)

¹⁰¹ *Qüestions Naturals* 3.26; 6.8 (cf. annex 1.56; 1.57)

¹⁰² 5.7.2-3 (cf. Annex 1.61)

¹⁰³ Altres autors al llarg dels segles han tractat o mencionat Aretusa en les seves obres: Ov. *Met.*v.572-645 (cf. annex 1.48); *Am* v3.6.27-32 (cf. annex 1.50); Moscus fr.3 (cf. annex 1.33); Pomponi Mela II.117 (cf. annex 1.58); Virg. *En.* III.692-8 (cf. annex 1.44); Libani 2.30 (cf. annex 1.69); Paus. 8.54.2-3 (cf. annex 1.64)

¹⁰⁴ Cf. annex 2.10

figura en territori sicilià és en el de la numismàtica¹⁰⁵. A les monedes sicilianes, des dels primers temps de la colonització; apareixen representacions de nimfes i divinitats fuvials amb els seus respectius atributs. Les monedes siracusanes d'abans del segle V aC mostren el cap d'una dona que no se sap del cert si era Àrtemis o Aretusa, però a partir del segle V aC és clarament la nimfa qui pren protagonisme en la numismàtica i és representada majoritàriament envoltada de dofins, consagrats a Àrtemis, la qual cosa fa pensar en la gran paradoxa que suposava la presència de fonts d'aigua dolça a tocar de l'aigua del mar –com és el cas de la font d'Aretusa, que només se separa del Mediterrani per un mur de pedra.

4.3. ESPAIS CONSAGRATS A ARETUSA

Tradicionalment els espais propis de les nimfes eren paratges naturals poc modificats per la mà de l'home com ara llacs, prats, coves o fonts d'aigua dolça. Sicília, al costat d'Arcàdia, representa en la literatura bucòlica el paisatge paradisiac de les nimfes per excel·lència i, com ja hem pogut observar, en temps mítics arcaics diferents divinitats majors i menors es poden situar en relació directa amb aquests espais. Quan, contràriament, trobem nimfes en zones urbanes és perquè formen part del culte a una divinitat i normalment són membres del seu seguici.

La font d'Aretusa era el principal lloc de culte i representació de la nereida. No trobem cap altar ni temple consagrat a ella, com era freqüent en la veneració a les nimfes, tot i que s'han trobat estatuetes que la representen a l'antic santuari d'Àrtemis; que probablement tenien la finalitat de donar la benvinguda a l'illa a la deessa¹⁰⁶, ja que les nimfes locals eren considerades, en múltiples ocasions, assistents de les deesses majors com afirma Diodor de Sicília¹⁰⁷. La descripció més completa que conservem de la font d'Aretusa i de la seva situació ve donada de la mà de Ciceró¹⁰⁸, que explica que es tractava d'una font d'aigua dolça protegida de les onades del mar per unes grans roques quadrades disposades de forma ordenada. Diodor afegeix la seva situació a la costa occidental de l'illa en descriure que durant el setge que es produí en època de Dionís II aquest podia veure des de l'interior de la fortalesa, situada a la costa occidental d'Ortígia, el que succeïa al Port d'Aretusa, altrament conegut com a Port Gran¹⁰⁹.

És important remarcar la presència de l'aigua dolça en el major santuari de la nereida. És evident que l'element aquàtic va directament lligat amb la naturalesa del personatge –i en general amb la naturalesa de les nimfes primaverals–, però a més a més és un element imprescindible per a la

---

¹⁰⁵ Cf. annex 3: totes les monedes mostres a la cara principal el rostre d'Aretusa.

¹⁰⁶ Larson (2001:328 n.285)

¹⁰⁷ 5.3.4-6; 5.4.2-3 (cf. Annex 1.38; 1.39)

¹⁰⁸ 2.4.53.118 (cf. Annex 1.34)

¹⁰⁹ Per a més detalls consultar Capodiceci (1813: 131-143)

funció colonitzadora a Grècia, la qual cosa permet interpretar la llegenda d'Aretusa en clau de mite fundacional.

A l'Antiga Grècia hi havia una forta necessitat d'establir vincles entre l'*apoikía* (la nova ciutat a l'estranger) i la *metròpolis* (la ciutat mare). Aquests vincles de parentiu es plasmaven de manera metafòrica –a través de mites, per exemple– i volien crear nocions d'unitat geològica a través d'una concepció hidrològica del paisatge mediterrani inspirat en la creença en un sistema de conductes d'aigües subterrànies que unia les costes de diferents regions. D'aquesta manera un riu local podia identificar-se amb un altre a l'altre costat del mar –com succeeix en el cas d'Alfeu– i això permetia a la població colonitzada reivindicar els seus lligams de parentiu amb la ciutat mare. A més a més dels lligams polítics i genealògics també es volia crear un vincle de fertilitat: si l'aigua, la major font de nutrició i fertilitat del camp, era compartida entre dues localitats, la comunitat compartia, en conseqüència, el menjar d'un sòl comú. Aquesta necessitat de pertinença d'un sòl i una font nodridora comuna era de primera prioritat per establir una nova colònia i la creença en l'íntima relació entre déus fluvials i nimfes permetia imbuir de frescor i fertilitat el territori colonitzat¹¹⁰.

Per tot això, l'aigua en moviment, la que flueix, era susceptible d'aparèixer als oracles fundacionals. La relació entre aigua en moviment i creació de vida i de convivència en comunitat era primordial per als grecs, fins a tal punt que ja al mite del naixement i creixement de Zeus apareix com a element fonamental per a l'establiment de l'ordre social que du a la creació de la polis grega. L'aigua dels pous i les fonts era considerada l'expressió de la potència femenina, mentre que la de la pluja i els rius era reconeguda com un element masculí de fecunditat i de la inexhaurible potència generadora de nova vida. La presència d'ambdues tipologies d'aigua al mite d'Alfeu i Aretusa marca la transcendència del relat per a la societat siciliana. D'una banda Aretusa, nimfa d'Àrtemis, pren el seu rol de protectora i guia de les noies i, de l'altra, el riu Alfeu que resorgeix a terres sicilianes per fer brollar la seva aigua a través d'Aretusa plasma la necessitat d'establir vincles de parentiu entre la terra mare i l'*apoikía* i, a la vegada, de fer fèrtil la terra i la població colonitzada.

Tota aquesta càrrega simbòlica que arrossega l'element aquàtic es troba plasmat tant en el mite com en la font siciliana d'Aretusa, que s'ha pogut comprovar que obtenia l'aigua dolça de conductes subterranis, la qual cosa enfortia les creences en aquestes relacions aquàtiques entre territoris. L'aigua de la font, per tot això, era sagrada, com els peixos que contenia que no podien ser usats com a font alimentària¹¹¹, i tenia un paper tan fonamental com a prova d'aquesta connexió amb les aigües de l'Alfeu peloponesi que els autors¹¹² antics asseguraven que quan es duïen a terme festivitats a Olímpia –on el riu arriba al mar– en què s'immolaven bous a prop de l'Alfeu, les

¹¹⁰ Per a més informació: Larson (2001); Guettel (2004)

¹¹¹ A la cultura grega els peixos podien ser molt significants i en alguns contextos rituals eren sacrificats. Diod. Sic. 5.3.4-6 (cf. annex 1.38); Ciceró *Sobre els Valors Morals* 3.58-60 (cf. annex 1.37)

¹¹² Polibi, *Històries* 12.4d (cf. annex 1.31); Estrabó 6.2.4 (cf. annex 1.46); Sèneca *Quest.Nat* 3.26 (cf. annex 1.56)

aigües de la font d'Aretusa s'enterbolien a causa dels fems dels animals, que travessaven el mar sense barrejar-se amb la seva aigua salada. També afirmen que una copa d'or llançada al riu a l'Èlide va ser trobada a la font siracusana dies més tard.

Es conserven molts més testimonis que mencionen en un o altre context la font de la nimfa, ja que era l'element, per a molts, que distingia la ciutat de Siracusa. Ovidi¹¹³, fins i tot, canvia el nom a la ciutat i l'anomena Aretusina. Píndar¹¹⁴ menciona la presència d'una estàtua d'Àrtemis a la vora de font de la qual no en conservem restes arqueològiques i que podria haver estat inventada pel poeta per remarcar el lligam que existia entre la divinitat i la nereida. La font va esdevenir un símbol de la localitat i fins i tot un punt de referència ja que es va donar el seu nom als edificis que tenia al voltant: Sili Itàlic¹¹⁵ fa esment d'una de les entrades de la ciutat que rebia el nom de Porta d'Aretusa.

Finalment, tot i que no conservem testimonis que facin referència al nom de la nimfa, cal mencionar el paper de les coves naturals i les grutes en el culte a les ninfes¹¹⁶. Els forats a la roca van ser considerats espais sagrats des d'època pregrega i en el culte a les ninfes tenen un paper rellevant en tant que són espais naturals no modificats per la mà de l'home. Podien ser utilitzats per a celebrar l'arribada de les estacions fèrtils de l'any i també per celebrar-hi orgies. A més a més, les aigües que sorgien de l'interior de la terra, com és el cas de les aigües d'Aretusa, tenien un vincle profund amb el món dels difunts i es consideraven portes de comunicació entre la terra i l'Hades.

4.3. CULTE I RITUALS DEDICATS A LES NIMFES

Donada la transcendència de la figura d'Aretusa a l'illa d'Ortígia, esperariem trobar algun acte cultual dedicat exclusivament a ella, però no és així. La nimfa s'associa exclusivament al mite i a l'oracle fundacional de Siracusa i no hi podem associar cap festivitat dedicada exclusivament a ella. Si tenim en compte la relació ja comentada que trobem entre ella i l'Àrtemis *Alfea*, l'absència d'un culte dedicat exclusivament a la nereida no resulta tan sorprenent. Autors com Ciaceri (1911: 245), tot i això, no descarten la possibilitat que hi hagués algun culte, del qual no en conservem testimonis, dedicat a aquesta figura que ell considera imprescindible per a l'imaginari cultural dels siracusans. La manca d'una cerimònia ritual, però, no fa menys important aquesta nimfa per a la comunitat d'Ortígia. La bona consideració que els antics tenien d'ella i de l'aigua de la seva font ens

---

¹¹³ *Fastos* 4.871-4 (cf. annex 1.51)

¹¹⁴ *Pítiques* 2 (cf. annex 1.11)

¹¹⁵ 14.114-24 (cf. annex 1.54)

¹¹⁶ Adjacent al Teatre Grec de Siracusa trobem l'anomenada Gruta de les Ninfes

arriba a través de Virgili¹¹⁷: menciona un suposat 'nèctar d'Aretusa o Ariusia' que sabem que era el nom que rebia el vi dolç siracusà.

Tot i això, les nimfes eren molt presents a la vida devota quotidiana i privada, sobretot femenina, de la *koinè* hel·lènica-mediterrània. Sembla que sí que existia una festivitat dedicada a les nimfes siracusanes en general i no a una en concret. Ateneu¹¹⁸ explica els detalls d'aquesta festivitat a través d'una anècdota sobre el tirà Dionís II. Relata que era costum siciliana oferir sacrificis i libacions de vi, potser d'aquell que es considerava el 'nèctar d'Aretusa', a les nimfes. Els fidels acostumen a participar de les festes nocturnes bevent i dansant acompanyats de l'aulós, els tamborets, les castanyoles i els platerets. D'altres fonts sabem que el seu culte podria portar a la creació de jardins i espais per a la dansa en honor seu. Aquest acte ritual es duia a terme en forma de processó i els participants, embriagats de vi, dansaven al ritme de la música passant per les diferents cases de la localitat. Duïen amb ells estatuetes que representaven les nimfes i hi ballaven al voltant. Aquest acte cultural se celebrava a l'àrea urbana i tenia un gran seguiment malgrat ser de caràcter extraoficial.

Els rituals de purificació també tenien un fort lligam amb les nimfes i segons afirma Ciaceri¹¹⁹ segurament tenien ja presència a l'illa abans de la colonització grega. Testimoni d'aquesta possible tradició indígena de les nimfes la trobem en Diodor¹²⁰, que les presenta a l'illa donant la benvinguda a les deesses majors com Àrtemis i Atena i, per tant, deixa entendre que ja habitaven el territori sicilià abans de l'arribada de la cultura hel·lènica.

La relació de les nimfes amb els paisatges en què les trobem és, per tant, d'imprescindible menció. Hem observat com se les relaciona amb els elements naturals en les seves diverses formes i com funcionen com a enllaç entre el món dels vius i el món dels morts en algunes ocasions. La pluralitat de les seves funcions es desprèn d'aquesta relació amb les divinitats majors i la naturalesa salvatge, que les situa en un estadi entremig entre els déus i els homes. Pels seus lligams amb la natura adquireixen una dimensió simbòlica i metafòrica per a la comunitat, que les representa i identifica des dels primers períodes de civilització d'un territori com a figures de culte a qui no atribueixen una posició de superioritat, com tenen les divinitats, però a qui tampoc consideren iguals als éssers humans. Les raons de la seva existència, per tot això, tornen a remetre a les necessitats locals de la comunitat indígena i la colonitzadora i, en múltiples ocasions, són precisament elles les primeres figures que s'assimilien d'una cultura a una altra i les que arriben a unir-les de forma pacífica i civilitzada per la relació que tenen amb el sòl i la identitat cultural dels pobles.

---

¹¹⁷ *Bucòliques* 5-70-1 (cf. annex 1.45)

¹¹⁸ *Deipnosophistae* 6.250^a (cf. annex 1.68)

¹¹⁹ (1911:246)

¹²⁰ 4.23.4-5 (cf. annex 1.41)

5. CONCLUSIONS

Ja des del prefaci amb què s'inicia aquest estudi s'han presentat algunes de les qüestions que mostren més problemes metodològics i complexitat d'anàlisi; qüestions al voltant de les quals hem teoritzat al llarg del desenvolupament del treball. Els conceptes que fonamenten la base d'aquest estudi ja han sigut degudament explicats, de manera que en aquest apartat final no hi retornarem extensivament. També algunes conclusions parcials sobre cadascun dels aspectes culturals s'han posat sobre la taula en forma d'hipòtesi o reflexions que ara recuperarem amb l'objectiu de recopilar-les, posar-les en correlació i analitzar-les des d'un punt de vista més genèric.

La primera de les consideracions que mereix ser represa a l'hora d'analitzar els aspectes mitogràfics de la civilització grega és la importància de la cronologia de les fonts. Resulta imprescindible tenir en compte la datació dels textos i imatges a l'hora de recopilar les dades informatives i significatives que contenen, ja que, d'una banda, aquesta cronologia ens pot ajudar a veure l'evolució cultural d'una divinitat a una localitat i, de l'altra, ens impedeix cometre errors interpretatius o forçar el significat del contingut de les fonts en el seu context de creació per adaptar-lo a les necessitats concretes d'un estudi. Freqüentment trobem una manca de documentació en períodes arcaics que informin d'aspectes culturals concrets i el més comú és que no puguem atribuir els mateixos detalls rituals documentats en èpoques tardanes a aquests períodes arcaïtzants. Per aquest motiu és important tenir en compte les restes arqueològiques i el material iconogràfic, numismàtic i epigràfic –quan n'hi ha– a l'hora de fer afirmacions rotundes sobre l'existència d'una o altra advocació divina o la pràctica d'una o altra festivitat ritual a una localitat, i mai ignorar la datació en el temps de les fonts per crear teories i hipòtesis culturals. A més a més, a través de la cronologia de les fonts iconogràfiques i literàries podem estudiar les interferències culturals que es creaven entre civilitzacions a través de les relacions comercials i les colonitzacions.

Si apliquem totes aquestes qüestions al culte a Àrtemis i Aretusa a Siracusa, podem observar aquesta diferència substancial entre períodes pel que fa al seguiment, popularitat i extensió del culte a les divinitats, així com també a la construcció de santuaris i temples on eren venerades. Ni en les advocacions ni en els rituals que hem analitzat, no les trobem situades en un únic marc temporal, la qual cosa reflecteix, d'una banda, la connexió entre els cultes i les necessitats socials de cada període històric i, de l'altra, la impuresa de la religió grega que tendim a concebre com a una unitat i la influència dels contactes entre cultures i les assimilacions iconogràfiques i culturals a l'hora de desenvolupar el culte local¹²¹.

---

¹²¹ D'acord amb aquestes observacions els diferents annexes del treball s'ordenen cronològicament en el temps.

En segon lloc, pel que fa a la situació territorial, hem insistit reiteradament en la necessitat d'observar la localització dels mites des d'una perspectiva mitogràfica més que geogràfica. El motiu principal que ens du a aquesta concepció de l'espai grec és, de nou, la manca d'unificació mitològica entre les diferents regions hel·lèniques, que es deu d'una banda a la incomunicació entre ciutats i de l'altra a les necessitats locals. Per entendre aquesta qüestió és imprescindible remetre's a l'ús que els grecs feien dels mites: un mite servia per argumentar la presència d'una divinitat a una localitat, la pràctica dels diferents rituals que s'hi duïen a terme, la pertinença al sòl i les seves característiques i, sobretot, la creació d'una identitat cultural. I, de nou, el mite no era més que una representació al·legòrica de les necessitats de la comunitat.

Però a banda de l'anàlisi mitogràfica de l'espai, hi ha una altra qüestió a tenir en compte a l'hora de recopilar informació sobre els elements culturals locals: entre els estudiosos hi ha una tendència Atenocentrista que tendeix a aplicar els elements de les pràctiques religioses que es duen a terme a la principal polis del món antic, a la resta de territori hel·lènic. Aquesta tendència es deu a la importància panhel·lènica d'aquesta ciutat durant tot el període grec, que es tradueix en l'existència d'una gran quantitat de fonts ateneses –major que a la resta de poblacions–, ja sigui perquè allà és on van ser trobades o perquè van ser confeccionades per atenesos. Aquesta visió Atenocentrista de l'antiga Grècia, però, no té fonament científic si tenim en compte que no hi havia cap element ni en la política, ni en la religió, ni en l'estructura social que mostrés el més mínim signe d'unificació territorial panhel·lènica; i precisament per aquest motiu convindria oblidar la concepció d'una Grècia única per començar a analitzar-ne les característiques localment malgrat les dificultats que això suposa a nivell documental. En aquesta recerca, s'ha intentat no fer ús d'informacions no documentades concretament a la ciutat de Siracusa, malgrat formin part dels aspectes de culte més famosos de la deessa i, precisament per aquesta raó, pot semblar que aquest estudi sobre el culte local d'Àrtemis a Ortígia no contingui tants detalls rituals i culturals com els que coneixem avui en dia sobre la divinitat, o que sembli pobra la quantitat de fonts primàries utilitzades.

En tercer lloc, les tradicions mitològiques acostumen a donar-nos indicis dels fets històrics i els moviments culturals que s'esdevenen al voltant del Mediterrani. Cal tenir en compte, per això, que els relats mítics no utilitzen el mateix llenguatge que els històrics i que no podem atribuir a la història tot allò que trobem reflectit en la mitologia. Això té relació amb allò comentat anteriorment sobre la necessitat d'interpretar la localització mítica de manera mitogràfica i no geogràfica i que, per tant, gran part dels mites que donen indicis de fets històrics van ser creats a posteriori per justificar els esdeveniments a causa de les necessitats de la població. Com ja s'ha comentat en apartats anteriors, un clar exemple d'aquesta qüestió la trobem en el mite d'Alfeu i Aretusa¹²² i, per extensió, en gran part dels mites fundacionals es vol donar un relat mitològic a les colonitzacions

---

¹²² Cf. supra 3.1, 3.2

gregues per enfortir els lligams entre la terra natal i la colonitzada i el sentiment de pertinença a un sòl i a un sistema de valors. La necessitat d'una identitat cultural, per tant, es presenta com la causa principal de la relació palpable entre mite i història.

En relació amb els moviments migratoris dels grecs trobem també els moviments comercials, previs als primers i, en moltes ocasions, causants dels actes colonitzadors i fundacionals. Tots dos representen la màxima exportació d'elements culturals a territoris estrangers on s'estableixen formes de culte hel·lèniques, per assimilació amb elements de la religió o de la cultura indígena local. Ja hem comentat abans que les assimilacions d'elements culturals en moltes ocasions no depenien exclusivament d'un acte colonitzador, sinó que es duïen a terme en senyal de respecte i admiració cap a la cultura estrangera o com a símbol de pau i bona convivència. En el cas de l'Ortígia siciliana, tant el nom de l'illa com la figura de la nimfa aquàtica Aretusa ja havien estat introduïts a Sicília abans de l'expedició d'Àrquias, precisament arran de les relacions comercials fructíferes entre ambdós territoris.

Després de la colonització, la importació de la religió grega a Sicília seria absoluta. Amb el pas del temps, la religió es va deslligar de les tradicions continentals per evolucionar de forma independent d'acord amb les necessitats socials; però en un inici foren els cultes peloponesis els que s'instauraren a Siracusa. Trobem paral·lelismes clars entre les primeres formes de culte siracusanes i les de les regions colonitzadores –Elis¹²³, Esparta¹²⁴ i Corint¹²⁵ principalment– tant pel que fa a les advocacions que rep la deessa en terra siciliana com per l'arquitectura dels santuaris i les característiques dels festivals religiosos¹²⁶. Els exemples més clars que tenim sobre la relació entre la terra siciliana i la colonitzadora és a la ciutat d'Olímpia, d'on, en el mite, surt Aretusa per escapar d'Alfeu. Precisament en relació amb la nimfa Aretusa i amb l'advocació d'Àrtemis *Alfea*, comentada anteriorment, trobem les principals interferències culturals entre ambdues poblacions. La intenció final d'aquestes era plasmar les bones relacions entre les dues costes del Mediterrani i l'estreta connexió de parentiu que hi havia entre elles. L'acció cultural que mostra més explícitament aquesta voluntat la trobem a Olímpia, on els sacerdots d'Àrtemis *Soteira*, en un context ritual, llençaven al mar focaccies com a ofrenes per a l'Aretusa siciliana¹²⁷; una acció que només s'entén coneixent el mite d'Alfeu i Aretusa en què el déu fluvial desemboca a Olímpia per reparèixer a les costes sicilianes sense haver-se contaminat amb l'aigua salada del mar¹²⁸.

---

¹²³ Aporta el culte a Àrtemis *Alfea*

¹²⁴ Aporta el culte a Àrtemis *Agrotera*

¹²⁵ Aporta el culte a Àrtemis *Angelos*

¹²⁶ Per a més informació consultar Ciaceri (1911: 146); Burkert (2007: 143); Larson (2001: 213-15)

¹²⁷ Paus. 7.24.3 (cf. Annex 1.63)

¹²⁸ Ja hem vist anteriorment que segons alguns autors s'havien trobat fems de bou i elements ornamentals a la font d'Aretusa aparentment provinents d'Olímpia

Tenint en compte tot el comentat, podem concloure que els termes que millor defineixen els cultes i rituals divins a Grècia són complexitat, pluralitat i descentralització. És totalment impensable, per tant, concebre les divinitats gregues en una única forma inamovible o en un únic context cultural. Ja hem comentat aquestes característiques en la figura de la deessa Àrtemis, que mostra una doble faceta i una àmplia gamma d'esferes de culte que es poden interpretar de moltes maneres diferents segons la realitat social de cada període històric.

En aquesta recerca no s'ha pretès aportar nova informació, ni tampoc crear interpretacions exhaustives i innovadores sobre els aspectes generals d'Àrtemis i Aretusa sinó que, com s'ha comentat a l'inici, s'ha volgut fer una recopilació de fonts i documentació que en els darrers anys no s'havia dut a terme. Nogensmenys, arran de la investigació duta a terme s'han pogut extreure dues hipòtesis innovadores pel que fa a la interpretació de les fonts numismàtiques que ja han sigut comentades anteriorment i que reprendrem de forma breu: d'una banda la figura d'una possible Àrtemis *Angelos* a les monedes siracusanes enlloc de l'Atena *Niké* que interpreten els estudiosos, es planteja en relació al culte conegut a aquesta advocació de la divinitat, que trobem també en altres localitats gregues i en els períodes més primerencs de la història hel·lènica. De l'altra la interpretació de la representació de palmeres com a referències a Àrtemis *Potnia Python* com a deessa protectora de la naturalesa vegetal i com a element que recorda el mite de naixement de la deessa ja explicat que tampoc ha sigut estudiada anteriorment, però que no es contradiu amb cap interpretació donada per altres autors i que resulta perfectament lògica tenint en compte aquests dos arguments.

Podem afirmar, en definitiva, que en el camp de la recerca mitogràfica hi ha poques veritats absolutes i que cada estudiós aporta les seves pròpies hipòtesis i interpretacions sobre les fonts primàries a la comunitat per intentar acostar-se, en la mesura del possible, a una concepció conjunta del món hel·lènic. L'única manera d'assolir aquesta concepció absoluta, malgrat tot, és a través de l'estudi d'aspectes concrets de la mitologia grega tant en el temps com en la topografia local; d'altra banda, cauríem de nou en una concepció Atenocentrista del pensament hel·lènic.

ANNEXES

6.1. FONTS LITERÀRIES _____ **P.32**

6.2. FONTS ICONOGRÀFIQUES _____ **P.100**

6.3. FONTS NUMISMÀTIQUES _____ **P.107**

6.1. FONTS LITERÀRIES

1. Homer, *Odissea* 5.121-4 (s.VIII aC)

ὥς μὲν ὄτ' Ὀρίων' ἔλετο ῥοδοδάκτυλος Ἥως,
τόφρα οἱ ἠγάασθε θεοὶ ῥεῖα ζῶντες,
ἕως μιν ἐν Ὀρτυγίῃ χρυσόθρονος Ἄρτεμις ἀγνή
οἷσ' ἀγανοῖσι βέλεσσιν ἐποιομένη κατέπεφνεν.

Així quan prengué Orió, l'Aurora dels dits rosadencs, l'hi envejàreu els déus que meneu una vida
allerada, fins que a Ortígia, la d'auria cadira Àrtemis casta el va atuir enconçant-lo amb les seves
blanes sagetes.

(trad. Carles Riba)

2. Homer, *Odissea* 15.403-11 (s.VIII aC)

νήσός τις Συρίη κικλήσκειται, εἴ που ἀκούεις,
Ὀρτυγίης καθύπερθεν, ὅθι τροπαὶ ἠελίοιο,
οὐ τι περιπληθὴς λίην τόσον, ἀλλ' ἀγαθὴ μὲν,
εὖβοος εὖμηλος, οἰνοπληθὴς πολύπυρος.
πείνη δ' οὐ ποτε δῆμον ἐσέρχεται, οὐδέ τις ἄλλη
νοῦσος ἐπὶ στυγερῇ πέλεται δειλοῖσι βροτοῖσιν·
ἀλλ' ὅτε γηράσκωσι πόλιν κάτα φύλ' ἀνθρώπων,
ἐλθὼν ἀργυρότοξος Ἀπόλλων Ἀρτέμιδι ξύν,
οἷσ' ἀγανοῖσι βέλεσσιν ἐποιοχόμενος κατέπεφνεν.

Hi ha una illa, Síria, per nom, potser n'has sentit a parlar, a l'indret, per avall, d'Ortígia, on el sol fa la seva girada, poblada, si bé no tant com això però una bona illa, rica d'arments i d'ovelles, plena de vi, molt blatera. I la carestia no entra mai al poble, ni cap malaltia avorrible no ve damunt dels mesquins moridors. Sinó que quan a la vila envelleixen les tribus dels homes, ve aleshores Apol·lo de l'arc d'argent amb Àrtemis, i escometent-los amb blanques sagetes van atuint-los.

(trad. Carles Riba)

3. Escolis a Homer, *Ilíada* 21.471 (s.VIII aC)

<À-

γροτέρη.> Κυνηγετική, θηρατική. λέγει

δὲ τὴν Ἄρτεμιν.

4. Alceu fr.146 (v.390) (s.VII/VI aC)

μὴ φόνοσ κέχυται γυναίκων

Ha sigut disparada la mort de les dones.

5. Hesíode fr.150 (VI aC)

.....]Υ[

.....]ΚΑΚ[

.....]ΩΝΤ[

.....]Τ·Χ[

.....]·ΑΟΘ[

.....]ΕΦΠΕ[·]ΗΝΟΣ[

.....]ΕΠΡΑ[·]·ΚΕΡ[

.....]Τ' ἐπὶ ἔργα καὶ ἦ[

..... Κατουδ]αίων καὶ Πυγμα[αίων
 ..... . ἀπε]ιρεσίων Μελάνω]ν
 ....]υ]] τέκε Γαῖα πελώ]ρ-
 ....]ας τε πανομφαίο]υ Διὸς
 .... ὄ]φρα θεοῖσιν ὑφε]ιμ]ένοι α...[...].ν
 ....] τῶν μὲν τε νόος [γλ]ώσσης καθ[ύπ]ερθεν,
 Αἰθίοπας] τε Λίβυς τε ἰδὲ Σκύ]θ]ας ἵππημο]λγού]ς.
 Σκύθης μὲν γ]ένεθ' υἱὸς ὑπερ[μ]ενέος Κρονίωνος·
 ....] Μέλανές τε καὶ Αἰ[θ]ίοπες μεγάθυμοι
 ἠδὲ Κατου]δαῖοι καὶ Πυγμαῖ]οι ἀμενηνοὶ
 ....]κρείοντος Ἐρικτύπου εἰσὶ γενέθλης.
 τοὺς πάντα]ς πέρι κύκλωι ἐθύνεον αἴσسونτες
 .... ἔθ]νεα μ[.... Ὑ]περβορέων εὐίππων.
 ....]φέρβουσα π[ολ]υσπερέας πολύφορβος
 .... παρ' Ἡριδανοῖ]ο βα[θυρ]ρ[ό]ου αἰτὰ ῥέεθρα,
 ....]πρ.[.....] ἠλέκτροιο.
 Ἄτλαντός τ' ὄρος] αἰπὺ κ[αὶ Αἴτ]ν]ην παιπαλόεσσαν
 .... Ὀ]ρτυγίην Λαιστ[ρ]υ[γον]ίην τε γενέθλην.
 ὄς τε Ποσει]δάωνος ἐρισθ[ε]νέος γένεθ' υἱός.
 τὴν πέρι δ]ῖς πόλεσαν περὶ τ' ἀμφί τε κυκλώσαντο
 ἰέμενοι] μάρψαι, ταὶ δ' ἐκφυγέειν καὶ ἀλύξαι.
 ἔς τε Κεφαλλ]ήνων ἀγερῶχων φύλον ὄρουσαν,
 οὓς τέκεν Ἐρ]μάωνι Καλυψὼ πότνια νύμφη·
 καὶ Νίσου ἐς γ]αῖαν Ἀρητιάδαο ἄνακτος·

Σειρήνων τε λίγε]ι[α]γ [όπ]α κλύον· ἀλλ' ἄρα καὶ τὰς

[μετα]χρονίοισι πόδεσσι

....]γ διά τ' αἰθέρος ἀτρυγέτοιο

6. Hesíode fr. 188a (s.VI aC)

Anon. P. Michigan inv. 1447 ii 7 – 9, ed. Renner

Ἀρέθουσα θυγάτηρ μὲν Ὑπέρ[ο]υ, Π[ο]ς]ε[ιδ]ῶνι δὲ συν]-
ελοῦς[α] κατὰ τὸν Βοῖκὸν Εὐρείπον [εἰς κρήνην] ἠλλάγη ἐν
Χ[αλκίδι] ὑπὸ [τῆς] Ἥρας, ὡς Ἡσίοδος ἱστορεῖ.

adde Tzetz. Schol. *Exeg. Iliad. A* 122

7. Íbic fr.23 (s.VI aC)

Ἀρέθοισα: κρήνη ἐν Συρακούσαις. φασὶ διὰ πελάγους Ἀλφειὸν ἤκειν <...>, ὡς φησιν Ἴβυκος παριστορῶν περὶ τῆς Ὀλυμπιακῆς φιάλης.

8. Himne Homèric a Apol·lo 15-19 (s.VI aC)

χαῖρε μάκαιρ' ὦ Λητοῖ, ἐπεὶ τέκες ἀγλαὰ τέκνα
Ἀπόλλωνά τ' ἄνακτα καὶ Ἄρτεμιν ἰοχέαιραν,
τὴν μὲν ἐν Ὀρτυγίῃ, τὸν δὲ κραναῆ ἐνὶ Δήλῳ,
κεκλιμένη πρὸς μακρὸν ὄρος καὶ Κύνθιον ὄχθον,
ἀγχοτάτῳ φοίνικος ὑπ' Ἴνωπτοῖο ῥεέθροις.

Oh, Leto benaventurada, perquè vas parir fills il·lustres: Apol·lo, sobirà i Àrtemis, disseminadora de dards, l'una a Ortígia, l'altra a la rocosa Delos, quan vas recolzar-te sobre la gran muntanya i a l'alçada del Cint, molt a prop de la palmera, on acaben les corrents de l'Inopi!

(Trad. Alberto Bernabé Pajares)

9. Plató, *Teetet* 149 b-d (s.V/VI aC)

{ΘΕΑΙ.} Ἔγωγε.

{ΣΩ.} Εἶπω οὖν σοι τὸ αἴτιον;

{ΘΕΑΙ.} Πάνυ μὲν οὖν.

{ΣΩ.} Ἐνόησον δὴ τὸ περὶ τὰς μαίας ἅπαν ὡς ἔχει, καὶ ῥᾶον μαθήσῃ ὃ βούλομαι. οἴσθα γάρ που ὡς οὐδεμία αὐτῶν ἔτι αὐτὴ κυῖσκομένη τε καὶ τίκτουσα ἄλλας μαιεύεται, ἀλλ' αἱ ἤδη ἀδύνατοι τίκτειν.

{ΘΕΑΙ.} Πάνυ μὲν οὖν.

{ΣΩ.} Αἰτίαν δέ γε τούτου φασὶν εἶναι τὴν Ἄρτεμιν, ὅτι ἄλοχος οὔσα τὴν λοχεῖαν εἴληχε. στερίφαις μὲν οὖν ἄρα οὐκ ἔδωκε μαιεύεσθαι, ὅτι ἡ ἀνθρωπίνη φύσις ἀσθενεστέρα ἢ λαβεῖν τέχνην ὣν ἂν ἦ ἄπειρος· ταῖς δὲ δι' ἡλικίαν ἀτόκοις προσέταξε τιμῶσα τὴν αὐτῆς ὁμοιότητα.

{ΘΕΑΙ.} Εἰκός.

{ΣΩ.} Οὐκοῦν καὶ τόδε εἰκός τε καὶ ἀναγκαῖον, τὰς κυούσας καὶ μὴ γινώσκεσθαι μᾶλλον ὑπὸ τῶν μαιῶν ἢ τῶν ἄλλων;

{ΘΕΑΙ.} Πάνυ γε.

{ΣΩ.} Καὶ μὴν καὶ διδοῦσαί γε αἱ μαῖαι φαρμάκια καὶ ἐπάδουσαι δύνανται ἐγείρειν τε τὰς ὠδῖνας καὶ μαλθακωτέρας ἂν βούλωνται ποιεῖν, καὶ τίκτειν τε δὴ τὰς δυστο-

κούσας, καὶ ἐὰν τινέον ὄντ' δόξη ἀμβλίσκειν, ἀμβλίσκουσιν;

{ΘΕΑΙ.} Ἔστι ταῦτα.

{ΣΩ.} Ἄρ' οὖν ἔτι καὶ τόδε αὐτῶν ἤσθησαι, ὅτι καὶ

προμνήστριαί εἰσι δεινόταται, ὡς πάσσοφοι οὔσαι περὶ τοῦ

γνῶναι ποίαν χρῆ ποίῳ ἀνδρὶ συνοῦσαν ὡς ἀρίστους παῖδας

τίκτειν;

{ΘΕΑΙ.} Οὐ πάνυ τοῦτο οἶδα.

T.: Sí.

S.: I vols que te'n digui la causa?

T.: Sí, i molt que ho vull.

S.: Considera, doncs, l'ofici de la llevadora, el que en realitat és, i entendràs fàcilment què vull dir. Saps, és clar, que no hi ha cap dona que faci de llevadora mentre està en estat de concebre i de tenir fills; només el fa quan ja no es troba en edat fèrtil.

T.: Exactament.

S.: Doncs expliquen que la causant d'això fou Àrtemis, perquè tot i que mai no tingué fills, li pertocà la cura dels naixements. Doncs a les dones estèrils no els concedí fer de llevadores perquè la naturalesa humana és massa dèbil per a dedicar-se a un ofici del qual no es té experiència; i el concedí a les dones que per raó d'edat ja no podien tenir fills; així honrà aquesta semblança personal amb ella.

T.: Naturalment.

S.: Per tant, ¿no serà també natural i ineludible que coneguim més bé si una dona o està o no en estat les llevadores que no les altres dones?

T.: No n'hi ha dubte.

S.: Les llevadores, doncs, tot subministrant remeis, i també per l'ús d'eixarms, poden provocar dolors de part, alleujar-los, si ho volen, i fer tenir el fill a les dones que els tenen amb dificultat. I fer avortar el fetus si la cosa es decideix quan encara és petit.

(Trad. Manuel Balasch).

10. Πίνδαρ, *Odes Nemees* 1.1-18 (s.V/VI aC)

Α΄ Ἄμπνευμα σεμνὸν Ἄλφειοῦ,
 κλεινᾶν Συρακοσσᾶν θάλος Ὀρτυγία,
 δέμνιον Ἀρτέμιδος,
 Δάλου κασιγ'νήτα, σέθεν ἄδυεπῆς
 ὕμνος ὀρμᾶται θέμεν
 αἶνον ἀελλοπόδων
 μέγαν ἵππων, Ζηνὸς Αἰτναίου χάριν·
 ἄρμα δ' ὅτ' ῥύνει Χρομίου Νεμέα
 τ' ἔργμασιν νικαφόροις ἐγκώμιον ζεῦξαι μέλος.
 ἀρχαὶ δὲ βέβ'ληνται θεῶν
 κείνου σὺν ἀνδρὸς δαιμονίαις ἀρεταῖς.
 ἔστι δ' ἐν εὐτυχίᾳ
 πανδοξίας ἄκ'ρον· μεγάλων δ' ἀέθλων
 Μοῖσα μεμᾶσθαι φιλεῖ.
 σπεῖρέ νυν ἀγ'λαΐαν
 τινὰ νάσω, τὰν Ὀλύμπου δεσπότης
 Ζεὺς ἔδωκεν Φερσεφόνα, κατένευ-
 σέν τέ οἱ χαίταις, ἀριστεύοισαν εὐκάρπου χθονός
 Σικελίαν πτίειραν ὀρθώ-
 σειν κορυφαῖς πολίων ἀφ'νεαῖς·
 ὥπασε δὲ Κ'ρονίων πολέμου

μναστήρᾱ οἱ χαλκεντέος
λαὸν ἵππαιχμον, θαμὰ δῆ καὶ Ὀλυμ-
πιάδων φύλλοις ἔλαιᾶν χρυσεῖοις
μιχθέντα. πολλῶν ἐπέβαν
καίρῶν οὐ ψεύδει βαλῶν·

Sant respir del curs de l'Alfeu,
Bella branca de la gloriosa Siracusa,
Ortígia, lilit d'Àrtemis, germana
De Delos, des de tu puja l'himne
De dolces paraules per fer un alt elogi
Dels corsers afuats com tempestes, i per plaure
A Zeus de l'Etna. El carro cromi
i nemea m'empenyen a junyir el cant
encomiàstic de gestes glorioses.
Primer els himnes dels déus, després
les excel·lències heroiques d'aquest home
em forneixen els fonaments del cant. En l'èxit
hi ha la consecució de la glòria perfecta, i la Musa
es complau de recordar grans conteses. Ara esbargeix
l'esplendor de l'illa que Zeus, amo de l'Olimp,
lliurà a Persèfone i assentí amb un cop
de cap a exalçar amb riqueses encimades
de ciutats la fecunda Sicília

perquè fos la suprema de l'òptima

terra.

(Trad. Manuel Balasch)

11. Píndar, *Pítiques* 2 (s.V/VI aC)

Α΄ Μεγαλοπόλιες ὦ Συράκοσαι, βαθυπολέμου

τέμενος Ἄρεος, ἀνδρῶν ἵππων τε σιδαροχαρ-

μᾶν δαιμόνιαι τροφοί,

ὑμῖν τόδε τᾶν λιπαρᾶν ἀπὸ Θηβᾶν φέρων

μέλος ἔρχομαι ἀγγελίαν τετραορίας ἐλελίχθονος,

εὐάρματος Ἰέρων ἐν ᾧ κρατέων

τηλαυγέσιν ἀνέδησεν Ὀρτυγίαν στεφάνοις,

ποταμίας ἔδος Ἀρτέμιδος, ἃς οὐκ ἄτερ

κείνας ἀγαναΐσιν ἐν χερσὶ ποικιλα-

νίους ἐδάμασσε πώλους.

ἐπὶ γὰρ ἰοχέαιρα παρθένος χερὶ διδύμα

ὄ τ' ἐναγώνιος Ἑρμᾶς αἶγλ<άε>ντα τίθησι κός-

μον, ξεστὸν ὅταν δίφρον

ἐν θ' ἄρματα πεισιχάλινα καταζευγνύη

σθένος ἵππιον, ὀρσοτρίαιναν εὐρυβίαν καλέων θεόν.

ἄλλοις δέ τις ἐτέλεσεν ἄλλος ἀνήρ

εὐάχεια βασιλεῦσιν ὕμνον ἄποιν' ἀρετᾶς.

κελαδέοντι μὲν ἀμφὶ Κινύραν πολλάκις

φᾶμαι Κυπρίων, τὸν ὁ χ' ρυσοχαῖτα προ-

φ'ρόνως ἐφίλησ' Ἀπόλλων,
 ἱερέα κτίλον Ἄφ'ροδίτας· ἄγει δὲ χάρις
 φίλων ποίτινος ἀντὶ ἔργων ὀπιζομένα·
 σὲ δ', ὦ Δεινομένειε παῖ, Ζεφυρία πρὸ δόμων
 Λοκρὶς παρθένος ἀπύει,
 πολεμίων καμάτων ἐξ ἀμαχάνων
 διὰ τεὰν δύναμιν δρακεῖσ' ἀσφαλές·

Oh gran ciutat, tabernacle d'Ares, el soldat immers en la guerra, Siracusa, nodrissa divina d'homes i de cavalls que s'adeleiten en el ferro, et vinc de l'esplèndida Tebes i et porto aquest cant, anunci de les curses de quadrigues que fan retrunyir el terra. A Tebes, Hieró, senyor del bon carro, uní les corones, l'esclat de les quals arriba fins a Ortígia, la seu d'Àrtemis fluvial; no sense l'ajut d'ella domà amb mans suaus els poltres de regnes brodades.

Perquè sempre que Hieró juny al carro cisellat, a la biga obedient als frens, els vigorosos corsers, invoca el déu potent que branda la fitora; la verge fletxera amb totes dues mans, i Hermes agonal li posen al damunt un ornat esclatant. Cada rei té el seu poeta que compon per a ell sonsors himnes, premi de la seva habilitat. Ressonen sovint les veus dels xipriotes en honor d'aquell qui Apol·lo, el déu de cabells d'or, s' enamorà bojament, de Cínitras, el sacerdot predilecte d'Afrodita. La gratitud va al davant amb reverència: compensa els favors rebuts. Fill de Dinòmenes, és a tu que la verge dels loctris zefirits crida, davant del teu palau, perquè gràcies a la teva força pot mirar tranquil·lament, sense fatigues hostils i insuperables.

(Trad. Manuel Balasch).

12. Píndar, *Olímpiques* 3.26 (s.V/VI aC)

δὴ τότε ἔς γαῖαν πορεύεν θυμὸς ὤρμα
 Ἰστρίαν νιν· ἔνθα Λατοῦς ἵπποσόα θυγάτηρ
 δέξατ' ἐλθόντ' Ἀρκαδίας ἀπὸ δειρᾶν
 καὶ πολυγ'νάμπτων μυχῶν,

εὐτέ νιν ἀγγελίαις

Εὐρυσθέος ἔντυ' ἀνάγκα πατ' ῥόθεν

χρυσόκερων ἔλαφον

θήλειαν ἄξονθ', ἄν ποτε Ταῦγέτα

ἀντιθεῖσ' Ὀρθωσίας ἔγ' ραψεν <ι>ε>ράν.

Llavors l'ànim l'empenyé a partir cap a la terra d'Ístria. Era allí que la filla de Leto, que apressa els cavalls, l'havia rebut quan venia dels colls i dels racons sinuosos d'Arcàdia, llavors que, per voler del seu pare, la necessitat l'obligà a obeir les ordres d'Euristeu i dur la cèrvola de banyes d'or que en altres temps Taigeta havia ofert a Ortòsia, amb el seu nom gravat al collar.

(Trad. Joan Triadú).

13. Pindar, *Olímpiques* 6.4-15 (s.V/VI aC)

εἰ δ' εἶ-

η μὲν Ὀλυμπιονίκας,

βωμῶ τε μαντείῳ ταμίας Διὸς ἐν Πίσσῃ,

συνοικιστήρ τε τᾶν κλεινᾶν Συρακος-

σᾶν, τίνα κεν φύγοι ὕμνον

κεῖνος ἀνήρ, ἐπικύρσαις

ἀφθόνων ἀστῶν ἐν ἡμερταῖς αἰοδαῖς;

ἴστω γὰρ ἐν τούτῳ πεδί-

λῳ δαιμόνιον πόδ' ἔχων

Σωστράτου υἱός. ἀκίνδουνοι δ' ἀρεταί

οὔτε παρ' ἀνδράσιν οὔτ' ἐν ναυσὶ κοίλαις

τίμιαι· πολλοὶ δὲ μέμναν-

ται, καλὸν εἴ τι ποναθῆ.

Doncs bé: si per una banda es tracta d'un vencedor Olímpic i intendent de l'altar profètic de Zeus a Pisa i, a més a més, és un dels fundadors de la famosa Siracusa, ¿a quin himne un home així escaparia, trobant-se entre els cants deleitosos d'uns ciutadans que no li tenen enveja?

Que sàpiga el fill de Sòstrat que, per favor diví, el seu peu calça aquesta sandàlia.

(Trad. Joan Triadú)

14. Píndar, *Olimpiques* 6.64-100 (s.V/VI aC)

Δ' ἴκοντο δ' ὑψηλοῖο πέ-

τ'ραν ἀλίβατον Κρονίου

ἔνθα οἱ ὤπασε θησαυρὸν δίδυμον

μαντοσύνας, τόκα μὲν φωνὰν ἀκούειν

ψευδέων ἄγ'νωτον, εὔτ' ἂν

δὲ θ'ρασυμάχανος ἐλθῶν

Ἦρακ'λέης, σεμνὸν θάλος Ἀλκαϊδᾶν, πατρί

έορτάν τε κτίση πλειστόμβροτον τε-

θ'μόν τε μέγιστον ἀέθ'λων,

Ζηνὸς ἐπ' ἀκ'ροτάτῳ βω-

μῶ τότε αὖ χρηστήριον θέσθαι κέλευσεν.

ἐξ οὗ πολὺκ'λειτον καθ' Ἑλ-

λανας γένος Ἰαμιδᾶν·

ὄλβος ἄμ' ἔσπετο· τιμῶντες δ' ἀρετάς

ἔς φανεράν ὁδὸν ἔρχονται· τεκμαίρει

χρημ' ἕκαστον· μῶμος ἐξ ἄλ-

λων κρέμαται φθονεόντων
 τοῖς, οἷς ποτε π' ῥώτοις περὶ δωδέκατον δρόμον
 ἔλαυνόντεσσιν αἰδοία ποτιστά-
 ξη Χάρις εὐκλέα μορφάν.
 εἰ δ' ἐτύμως ὑπὸ Κυλλά-
 _νας ὄροξ, Ἄγησία, μάτρως ἄνδρες
 ναιετάοντες ἐδώρη-
 σαν θεῶν κάρυκα λιταῖς θυσίαις
 πολλὰ δὴ πολλαῖσιν Ἑρμᾶν εὐσεβέως,
 ὃς ἀγῶνας ἔχει μοῖράν τ' ἀέθλων,
 Ἄρκαδίαν τ' εὐάνορα τιμᾶ·
 κεῖνος, ὦ παῖ Σωστράτου,
 σὺν βαρυγδούπῳ πατρὶ κ' ραίνει σέθεν εὐτυχίαν.
 δόξαν ἔχω τιν' ἐπὶ γ' ἰώσση λιγυρᾶς ἀκόνας,
 ἃ μ' ἐθέλοντα προσέρπει καλλιρόαισι πνοαῖς.
 ματρομάτῳ ἐμὰ Στυμ-
 _φαλῖς, εὐανθῆς Μετώπα,
 Ε' πλάξιππον ἃ Θήβαν ἔτι-
 κτεν, τᾶς ἐρατεινὸν ὕδωρ
 πίομαι, ἀνδράσιν αἰχματαῖσι πλέκων
 ποικίλον ὕμνον. ὄτρυνον νῦν ἑταίρους,
 Αἰνέα, πρῶτον μὲν Ἴηραν
 Παρθενίαν κελαδῆσαι,
 γυνῶναί τ' ἔπειτ', ἀρχαῖον ὄνειδος ἀλαθέσιν

λόγοις εἰ φεύγομεν, Βοιωτίαν ὕν.
 ἔσσι γὰρ ἄγγελος ὀρθός,
 ἠϋκόμων σκυτάλα Μοι-
 _σᾶν, γλυκὺς κρατήρ ἀγαφθέγκτων ἀοιδᾶν·
 εἶπον δὲ μεμνᾶσθαι Συρα-
 κοσσᾶν τε καὶ Ὀρτυγίας·
 τὰν Ἰέρων καθαρῶ σκάπτω διέπων,
 ἄρτια μηδόμενος, φοινικόπεζαν
 ἀμφέπει Δάματρα λευκίπ-
 που τε θυγατ' ῥὸς ἑορτάν
 καὶ Ζηνὸς Αἰτναίου κράτος. ἀδύλογοι δέ νιν
 λύραι μολπαί τε γινώσκοντι. μὴ θράσ-
 σοι χρόνος ὄλβον ἐφέρπων,
 σὺν δὲ φιλοφ' ῥοσύναις εὐ-
 _ηράτοις Ἀγησία δέξαίτο κῶμον
 οἴκοθεν οἴκαδ' ἀπὸ Στυμ-
 φαλίων τειχ<έω>ν ποτινισόμενον,
 ματέρ' εὐμήλοιο λείποντ' Ἀρκαδίας.

Anaren fins a la roca abrupta de l'alt Croníon i allí li va fer donació d'un doble tresor de profecia: de moment, sentir la veu que desconeix les mentides; i que quan Hèrcules, el de les ardides ardides gestes, rebrot august dels Alceides, hagués vingut i instituís en honor del seu pare la festa que reuneix molts mortals i les ordenances supremes dels Jocs, llavors, tornà a dipositar, havia d'establir un oracle sobre el cim més alt de l'altar de Zeus.

A partir d'aquest fenomen, fou fou famós entre grecs el llinatge dels làmides. A la vegada els acompanyà la felicitat. Avancen per un camí resplendent honrat les virtuts. [...] Digues que es

recordin de Siracusa i d'Ortígia, administrant la qual amb ceptre pur i meditant la justícia, Hieró honora Demèter, la del peu vermell, i celebra la festa de la seva filla dels bancs corsers i la sobirania de Zeus Etneu. Lires i cants de lloança el coneixen. Que el temps que avança no trobi el seu goig! Que amb la seva benvolença amable aculli el seguici d'Agèsias, que torna d'una pàtria a una pàtria, des dels murs d'Estimfal, deixant la mare de l'Arcàdia, rica en ramats.

(Trad. Joan Triadú)

15. *Himne Homèric a Demèter 417-433 (s.V aC)*

ἡμεῖς μὲν μάλα πᾶσαι ἄν' ἱμερτὸν λειμῶνα,
 Λευκίππη Φαινῶ τε καὶ Ἥλέκτρῃ καὶ Ἰάνθῃ
 καὶ Μελίτῃ Ἰάχῃ τε Ῥόδειά τε Καλλιρῶῃ τε
 Μηλόβοσίς τε Τύχῃ τε καὶ Ὠκυρῶῃ καλυκῶπις
 Χρυσηῖς τ' Ἰάνειρά τ' Ἀκάστῃ τ' Ἀδμήτῃ τε
 καὶ Ῥοδόπῃ Πλουτῶ τε καὶ ἱμερόεσσα Καλυψῶ
 καὶ Στύξ Οὐρανίῃ τε Γαλαξάυρῃ τ' ἐρατεινῇ
 Παλλάς τ' ἐγρεμάχῃ καὶ Ἄρτεμις ἰοχέαιρα
 παίζομεν ἢ δ' ἄνθεα δρέπομεν χεῖρεσσ' ἐρόεντα,
 μίγδα κρόκον τ' ἄγανὸν καὶ ἀγαλλίδας ἢ δ' ὑάκινθον
 καὶ Ῥοδέας κάλυκας καὶ λείρια, θαῦμα ἰδέσθαι,
 νάρκισσόν θ' ὄν ἔφουσ' ὥς περ κρόκον εὐρεῖα χθῶν.
 αὐτὰρ ἐγὼ δρεπόμεν περὶ χάρματι, γαῖα δ' ἔνερθε
 χώρησεν, τῆ δ' ἔκθορ' ἄναξ κρατερὸς πολυδέγμων.
 βῆ δὲ φέρων ὑπὸ γαῖαν ἐν ἄρμασι χρυσείοισι
 πόλλ' ἀεκαζομένην, ἐβόησα δ' ἄρ' ὄρθια φωνῆ.
 ταῦτά τοι ἀχθυμένη περ ἀληθέα πάντ' ἀγορεύω.

Totes nosaltres, en un prat encantador (Leucipe, Feno, Electra, Yante, Mélite, Yaque, Rodia, Calíroo, Melóbois, Tique, així com Ocíroo, Criseida, Yanira, Acaste, Admete, Ródope, Pluto i la graciosa Calipso, Èstix, Urania i l'amable Galaxuara, Palas, la que suscita el combat i Àrtemis, disseminadora de dards), jugàvem i agafàvem en un ram amb les nostres mans encantadores flors: el suau safrà, els gladiols i el jacint, calze de rosa, llirs, meravella de veure, i el narcís que l'ampla terra feia germinar com el safrà. Jo estava recollint-les amb alegria, però la terra va obrir-se des del més profund i per allà es va llençar fora el poderós que a molts acull. Va marxar portant-me amb ell sota terra en el seu carro d'or, contra la meua voluntat i vaig llençar crits aguts amb la veu. Això que et dic, molt afligida, és tota la veritat.

(Trad. Alberto Bernabé Pajares)

16. *Himne Homèric a Demèter 51-58 (s. V aC)*

ἀλλ' ὅτε δὴ δεκάτη οἱ ἐπήλυθε φαινολις Ἥως
 ἦντετό οἱ Ἑκάτη σέλας ἐν χεῖρεσσιν ἔχουσα,
 καὶ ῥά οἱ ἀγγελέουσα ἔπος φάτο φώνησέν τε·
 πότνια Δημήτηρ ὠρηφόρε ἀγλαόδωρε
 τίς θεῶν οὐρανίων ἢ ἐ θνητῶν ἀνθρώπων
 ἤρπασε Περσεφόνην καὶ σὸν φίλον ἦκαχε θυμόν;
 φωνῆς γὰρ ἤκουσ', ἀτὰρ οὐκ ἴδον ὀφθαλμοῖσιν
 ὅς τις ἔην· σοὶ δ' ὦκα λέγω νημερτέα πάντα.

Però quan se li va presentar per dècima vegada la radiant Aurora, va sortir a trobar-la Hècate, duent a les seves mans tortxes enceses. Disposada a donar-li la notícia, li va dirigir la paraula i li digué:

-Soberana Demeter, dispensadora de les estacions, la d'esplèndits dons, quin dels Déus celestes o dels homes mortals raptà Persèfone i va afligir el teu ànim? Vaig escoltar la seva veu, en efecte, per no vaig veure amb els meus ulls qui era. En poc t'ho he dit tot sense enganys.

(Trad. Alberto Bernabé Pajares)

17. Heròdot, Històries 7.154.14-155.1 (s.V aC)

Τῶν

δὲ εἶπον πολίων πασέων πλὴν Συρηκουσέων οὐδεμία ἀπέ-
φυγε δουλοσύνην πρὸς Ἴπποκράτεος. Συρηκοσίους δὲ
Κορίνθιοί τε καὶ Κερκυραῖοι ἐρρύσαντο μάχῃ ἐσσωθέντας
ἐπὶ ποταμῷ Ἐλώρω· ἐρρύσαντο δὲ οὗτοι ἐπὶ τοῖσδε καταλ-
λάξαντες, ἐπ' ᾧ τε Ἴπποκράτει Καμάριναν Συρηκοσίους
παραδοῦναι· Συρηκοσίων δὲ ἦν Καμάρινα τὸ ἀρχαῖον.

De totes les ciutats que he esmentat, cap, a excepció de Siracusa, no va poder defugir l'esclavatge d'Hipòcrates. En efecte, els cortints i els corcireus van salvar els siracusans, que havien estat derrotats en una batalla a les ribes del riu Elor, condició que els siracusans lliuressin Camarina a Hiòcrates; perquè antigament Camarina pertanyia als siracusans.

(Trad. Joaquím Gestí).

18. Epicarm, fr. 127 (s. V aC)

καὶ τὸ τᾶς Χιτωνέας ἀύλησάτω τίς μοι μέλος.

19. Sòfocles, Traquíniēs 207-16 (s. V aC)

{ΧΟ.} Ἀνολολύξεται δόμος ἐφεστίοι-
σιν ἀλαλαῖς ὁ μελλόνυμ-
φος, ἐν δὲ κοινὸς ἀρσένων
ἴτω κλαγγὰ τὸν εὐφάρετραν
Ἀπόλλω προστάταν· ὁμοῦ δὲ

παιῶνα, παιῶν' ἀνάγετ', ὦ παρθένοι,
 βοᾶτε τὰν ὁμόσπορον
 Ἄρτεμιν Ὀρτυγίαν,
 ἐλαφαβόλον, ἀμφίπυρον,
 γείτονας τε Νύμφας.

Que ululi amb alarits de triomf al voltant de la llar, la casa que espera el seu nuvi, i entre ells, comú, vagi el clamor dels mascles, celebrant el de la bellesa aljava, Apol·lo Tutelar, ahora el pean, el pean entoneu, oh verges, crideu la filla de la mateixa sembra, Àrtemis d'Ortígia, la que tira als cèrvols, la que porta un doble foc, amb Nimfes, veïnes seves!

(Trad. Carles Riba).

20. Tucídides, *Històries* 6.3.1-2 (s. V aC)

Ἑλλήνων δὲ πρῶτοι Χαλκιδῆς ἐξ Εὐβοίας πλεύσαντες
 μετὰ Θουκλέους οἰκιστοῦ Νάξον ὤκισαν, καὶ Ἀπόλλωνος
 Ἀρχηγέτου βωμὸν ὅστις νῦν ἔξω τῆς πόλεως ἐστὶν ἰδρύ-
 σαντο, ἐφ' ᾧ, ὅταν ἐκ Σικελίας θεωροὶ πλέωσι, πρῶτον
 θύουσιν. Συρακούσας δὲ τοῦ ἐχομένου ἔτους Ἀρχίας τῶν
 Ἡρακλειδῶν ἐκ Κορίνθου ὤκισε, Σικελοὺς ἐξελάσας πρῶτον
 ἐκ τῆς νήσου ἐν ἧ νῦν οὐκέτι περικλυζομένη ἡ πόλις ἡ ἐντός
 ἐστὶν· ὕστερον δὲ χρόνῳ καὶ ἡ ἔξω προστειχισθεῖσα πολυ-
 ἄνθρωπος ἐγένετο.

Dels grecs, els calcidesos foren els primers que, havent s'apat d'Eubea amb Tucles com a colonitzador, fundaren Naxos i bastiren l'altar d'Apol·lo Guiador, que ara ha quedat fora de la ciutat; damunt d'ell ofereixen prèviament sacrificis els legats abans de llevar àncores de Sicília. L'any

següent Arquias, de la família dels heràclides, tot sortint de Corint, s'establí a Siracusa, després de treure, primer, els sículs de l'illa en la qual hi ha la ciutat, construïda a l'exterior, adossada a la muralla, tingué un gran nombre d'habitants. Passats quatre anys des de la fundació de Siracusa, Tucles i els calcidesos salparen de Naxos i feren la guerra als sículs i fundaren Leontinos i encara, posteriorment, Catana. Però els catanesos mateixos declararen fundador d'ells Evarc.

(Trad. Manuel Balasch)

21. Aristòfanes, *Ocells* 864-73 (s. V/IV aC)

{IEPEΥΣ}

Δράσω τάδ'. Ἄλλὰ ποῦ 'στιν ὁ τὸ κανοῦν ἔχων;

Εὐχεσθε τῇ Ἑστίᾳ τῇ ὀρνιθειῶ καὶ τῷ ἰκτίνῳ τῷ

ἔστιούχῳ καὶ ὄρνισιν Ὀλυμπίοις καὶ Ὀλυμπίησι

πᾶσι καὶ πάσησιν –

{ΠΙ.} ὦ Σουνιέρακε, χαῖρ', ἄναξ Πελαργικέ.

{ΙΕ.} καὶ κύκνῳ Πυθίῳ καὶ Δηλίῳ καὶ Λητοῖ Ὀρτυγομή-

τρα καὶ Ἀρτέμιδι Ἀκαλανθίδι –

{ΠΙ.} Οὐκέτι Κολαινίς, ἀλλ' Ἀκαλανθίς Ἄρτεμις.

El Sacerdot- Ho faré. Però, ¿on és el qui té el cistell?. (Un esclau li posa davant el cistell; ell en pren ofrenes i declama solemniament). Pregueu Hèstia, l'ocellera, el milà protector de la llar, els ocells olímpics, les ocelles olímpiques, tots ells, totes elles...

Pisteter- Esperaver de Súnion! Salve, pelàrgic sobirà!

El Sacerdot- ...el cigne pític, el deli, Leto, la mare codorniu, i Àrtemis cadernera...

Pisteter- Àrtemis ja no és de Colainis, sinó cadernera...

22. Escolis de Teòcrit a Ibic 1.117 (s. IV/III aC)

<Ἀρέθοισα:> κρήνη ἐν Συρακούσαις. φασὶ διὰ ΚΓΕΑΤ

πελάγους Ἄλφειὸν ἤκειν <...>, ὡς φησιν Ἴβυκος (fgm. 23

Bergk *Poet. lyr. gr. III*^{4 244}) παριστορῶν περὶ τῆς Ὀλυμ-

πιακῆς φιάλης.

Κ^{1,2}ΓΕΑΤ <Ἀρέθοισα:> ὅτι Σικελικὴ κρήνη, πρόδηλον· δοκεῖ

δὲ ὑπ' Ἄλφειοῦ πληροῦσθαι. ἔστι δὲ καὶ ἐν Εὐβοίᾳ καὶ ἄλλη

ΚΓΕΑΤ ἐν Σάμῳ <καὶ ἐν Ἰθάκῃ>·

ἄπαρ κόρακος πέτρῃ καὶ ἐπὶ

κρήνη Ἄρεθούσῃ' (ν 408). χαριέντως δὲ καὶ Ἐπαφρόδιτος

(fgm. 1 Luenzner *Diss. phil. Bonn. 1866, 21*) φησιν ἐν τῷ

ΓΕΑΤ περὶ στοιχείων, ὅτι ἄρεθούσας καλοῦσι πάσας κρήνας.

ἀγνο-

ήσας δὲ Κράτης (*Wachsmuth De Cratete Mallota p. 53*) μετα-

γράφει· 'ἐπὶ κρήνης μελανύδρου' (cf. ν 409).

ΡΤ <χαῖρ' Ἀρέθοισα:> πηγὴ ἐν Συρακούσαις τῆς Σικε-

λίας, εἰς ἣν εἰσρέει ὁ ἐξ Ἀρκαδίας Ἄλφειὸς ποταμός.

ΚΡΤ <Θύβριδος:> <...> <δύβρις> κατὰ γλῶσσαν ἢ θά-

λασσα. τινὲς δὲ Σικελίας ἔφησαν ποταμὸν <Θύμβριδα.>

23. Teòcrit, *Idil·lis* I.113-9 (s.IV/III aC)

ἄρχετε βουκολικᾶς, Μοῖσαι, πάλιν ἄρχετ' αἰοιδᾶς.

ᾧ λύκοι, ᾧ θῶες, ᾧ ἀν' ὤρεα φωλάδες ἄρκτοι,

χαίρεθ'· ὁ βουκόλος ὕμνιν ἐγὼ Δάφνις οὐκέτ' ἀν' ὕλαν,

οὐκέτ' ἀνὰ δρυμῶς, οὐκ ἄλσεα. χαῖρ', Ἀρέθοισα,
καὶ ποταμοὶ τοὶ χεῖτε καλὸν κατὰ Θύβριδος ὕδωρ.

Comenceu el cant pastoril, Muses, altre cop comenceu.

Llops i xacals i osses que us guariu per les muntanyes, adéu. Dafne el vaquer no recorrerà mai més les vostres arbredes, ni els vostres boscos, ni les vostres espessors. Adéu, Aretusa; adéu rius que del Tibris aboqueu les vostres formoses aigües.

(Trad. Josep Alsina)

24. Teòcrit, *Idil·lis* 2.33-6 (s.IV/III aC)

νῦν θυσῶ τὰ πίτυρα. τὸ δ', Ἄρτεμι, καὶ τὸν ἐν Ἴαιδα
κινήσαις ἀδάμαντα καὶ εἴ τί περ ἀσφαλὲς ἄλλο –
Θεστυλί, ταὶ κύνες ἄμμιν ἀνὰ πτόλιν ὠρύονται·
ἀ θεὸς ἐν τριόδοισι· τὸ χαλκέον ὡς τάχος ἄχει.

Ara cremaré el segó. I tu, Àrtemis, que pots remoure les portes incommovibles de l'Hades, i si quelcom hi ha encara més dur... Testilí, els gossos lladren per la vila! La deesa és a la cruïlla. Cuita, fes ressonar l'aram!

(Trad. Josep Alsina)

25. Teòcrit, *Idil·lis* 16.98-104 (s.IV/III aC)

ὕψηλὸν δ' ἱέρωνι κλέος φορέοιεν αἰοῖδοί
καὶ πόντου Σκυθικοῖο πέραν καὶ ὄθι πλατὺ τεῖχος
ἀσφάλτῳ δῆσασα Σεμίραμις ἐμβασίλευεν.
εἷς μὲν ἐγώ, πολλοὺς δὲ Διὸς φιλέοντι καὶ ἄλλους
θυγατέρες, τοῖς πᾶσι μέλοι Σικελὴν Ἀρέθοισαν

ὕμνεϊν σὺν λαοῖσι καὶ αἰχμητῆν Ἴέρωνα.

Que els poetes difonguin l'alta fama de Hieró més enllà del mar Escítia i fins allà on regnava Semíramis que, amb asfalt, cimentà l'ampla muralla. Jo sóc un de tants preferits de les filles de Zeus. Afany de tots ells sigui celebrar l'Aretusa Siciliana, i als seus hosts, i al llancer Hieró.

(Trad. Josep Alsina)

26. Teòcrit, *Idíl·lis* 2.66 (s.IV/III aC)

Νῦν δὴ μῶνα ἐοῖσα πόθεν τὸν ἔρωτα δακρύσω;

ἐκ τίνος ἄρξωμαι; τίς μοι κακὸν ἄγαγε τοῦτο;

ἦνθ' ἂ τωὺβούλοιο καναφόρος ἄμμιν Ἄναξίω

ἄλσος ἐς Ἀρτέμιδος, τᾶ δὴ τόκα πολλὰ μὲν ἄλλα

θηρία πομπεύεσκε περισταδόν, ἐν δὲ λέαινα.

I ara que ja estic sola, per a plorar el meu amor, ¿des de quin moment ho he de fer? ¿Per on cal començar? ¿Qui fou la causa de la meva dissort? Havia vingut a casa la filla d'Eubul, Anaxó, portacistella de la processó al bosc sagrat d'Àrtemis. Aquell dia al seu costat desfilaven moltes feres, i entre elles, una lleona.

(Trad. Josep Alsina)

27. Calímac, *Himnes* 2.58-64 (s.IV/III aC)

τετραέτης τὰ πρῶτα θεμέλια Φοῖβος ἔπηξε

καλῆ ἐν Ὀρτυγίῃ περιηγέος ἐγγύθι λίμνης.

Ἄρτεμις ἀγρώσσουσα καρήατα συνεχὲς αἰγῶν

Κυνθιάδων φορέεσκεν, ὃ δ' ἔπλεκε βωμὸν Ἀπόλλων,

δεῖματο μὲν κεράεσσιν ἐδέθλια, πῆξε δὲ βωμόν

ἐκ κεράων, κεραοὺς δὲ πέριξ ὑπεβάλλετο τοίχους.

ὤδ' ἔμαθεν τὰ πρῶτα θεμείλια Φοῖβος ἐγείρειν.

Tenia quatre anys quan ho va fer per primera vegada a la bella Ortígia, prop del llac circular. Quan tornava de la cacera, Àrtemis portava caps i caps de cabres Cintíades, y Apol·lo edificà amb elles un altar: de les banyes en va fer el bassament, amb banyes va ajustar l'altar, cornis eren els murs que va posar al voltant. Així va prendre per primera vegada Febo a ergir els cements de les ciutats.

(Trad. Luis Alberto de Cuenca y Prado)

28. Calímac, *Epigrames* 62 (s.IV/III aC)

Κυνθιάδες, θαρσεῖτε, τὰ γὰρ τοῦ Κρητὸς Ἐχέμμα

κεῖται ἐν Ὀρτυγίῃ τόξα παρ' Ἀρτέμιδι,

οἷς ὑμέων ἐκένωσεν ὄρος μέγα, νῦν δὲ πέπταται,

αἴγες, ἐπεὶ σπονδὰς ἡ θεὸς εἰργάσατο.

Tranquilitzeu-vos, Cintíades, doncs l'arc d'Esquemas el Cretenc jau inert a Ortígia, al temple d'Àrtemis; l'arc amb que despoblà tot un gran cim de vosaltres. Però s'ha aturat, cabres: fou la deesa qui diposità aquesta treva.

(Trad. Luis Alberto de Cuenca y Prado)

29. Calímac, *Himne a Àrtemis* 3.17-38 (s.IV/III aC)

πόλιν δέ μοι ἦντινα νεῖμον

ἦντινα λῆς· σπαρνὸν γὰρ ὄτ' Ἄρτεμις ἄστου κάτεισιν·

οὔρεσιν οἰκήσω, πόλεσιν δ' ἐπιμείζομαι ἀνδρῶν

μοῦνον ὄτ' ὀξεῖησιν ὑπ' ὠδίνεσσι γυναῖκες

τειρόμεναι καλέωσι βοηθόν, ἧσί με Μοῖραι

γεινομένην τὸ πρῶτον ἐπεκλήρωσαν ἀρήγειν,
 ὅτι με καὶ τίκτουσα καὶ οὐκ ἤλγησε φέρουσα
 μήτηρ, ἀλλ' ἀμογητὶ φίλων ἀπεθήκατο γυίων.¹
 ὡς ἡ παῖς εἰποῦσα γενειάδος ἤθελε πατρός
 ἄψασθαι, πολλὰς δὲ μάτην ἐτανύσσατο χεῖρας
 μέχρις ἵνα ψαύσειε. πατὴρ δ' ἐπένευσε γελάσσας,
 φῆ δὲ καταρρέζων· ὅτε μοι τοιαῦτα θέαιναι
 τίκτιον, τυτθὸν κεν ἐγὼ ζηλήμονος Ἥρης
 χωμένης ἀλέγοιμι. φέρου, τέκος, ὅσσ' ἐθελήμους
 αἰτίζεις, καὶ δ' ἄλλα πατὴρ ἔτι μείζονα δώσει.
 τρὶς δέκα τοι ππολίεθρα καὶ οὐχ ἓνα πύργον ὀπάσσω,
 τρὶς δέκα τοι ππολίεθρα, τὰ μὴ θεὸν ἄλλον ἀέξειν
 εἴσεται, ἀλλὰ μόνην σὲ καὶ Ἀρτέμιδος καλέεσθαι·
 πολλὰς δὲ ξυνῆ πόλιας διαμετρήσασθαι
 μεσσόγεως νήσους τε· καὶ ἐν πάσησιν ἔσσονται
 Ἀρτέμιδος βωμοὶ τε καὶ ἄλσεα. καὶ μὲν ἀγυιαῖς
 ἔσση καὶ λιμένεσσιν ἐπίσκοπος.²

“Dóna’m tots els cims i una sola ciutat, la que vulguis. Estrany seria que Àrtemis baixi a una ciutat. Viuré a les muntanyes i tant sols prendré contacte amb les ciutats dels homes quan em cridin en la seva ajuda les dones tormentades pels viu dolors del part; les Moiras em van assignar, des del primer moment en que vaig néixer, el càrrec de socórre-les, doncs la meva mare va engendrar-me i va dur-me dins del seu ventre sense cap patiment, i sense esforç va donar a llum el fruit de les seves entranyes.” Així va parlar la nena, i volia tocar la barbeta del seu pare, aixecant els braços una i una altra vegada per a aconseguir-ho, però fou envà. Rient, assentí el pare i, acaronent-la, digué: “Que les deeses em donin fills semblants, i em preocuparé ben poc de les ires de la gelosa Hera. Rep, filla, quant has desitjat, i molt més que et donaré jo. Trenta ciutats et concediré, i no

solament un recinte emmurallat; trenta ciutats que no veneraran una altra divinitat que no siguis tu, i seran cridades per Àrtemis. Compartiràs amb altres déus moltes altres ciutats, tant de l'interior com costaneres, i en totes hi haurà altars i boscs consagrats a Àrtemis. I seràs protectora dels camins i dels ports.”

(Trad. Luis Alberto de Cuenca y Prado)

30. Apol·loni de Rodes 1.416-24 (s.III aC)

αὐτὸς νῦν ἄγε νῆα σὺν ἀρτεμέεσσιν ἑταίροις
 κεῖσέ τε καὶ παλίνορσον ἐς Ἑλλάδα. σοὶ δ' ἂν ὀπίσσω
 τόσσων ὅσσοι κεν νοστήσομεν ἀγλαὰ ταύρων
 ἰρὰ πάλιν βωμῶ ἐπιθήσομεν, ἄλλα δὲ Πυθοῖ,
 ἄλλα δ' ἐς Ὀρτυγίην ἀπερείσια δῶρα κομίσσω·
 νῦν δ' ἴθι, καὶ τήνδ' ἧμιν, Ἐκηβόλε, δέξο θυηλήν,
 ἦν τοι τῆσδ' ἐπίβαθρα χάριν προτιθείμεθα νηός
 πρωτίστην· λύσαιμι δ', ἄναξ, ἐπ' ἀπήμονι μοίρη
 πείσματα σὴν διὰ μῆτιν· ἐπιπνεύσειε δ' ἀήτης
 μείλιχος, ᾧ κ' ἐπὶ πόντον ἐλευσόμεθ' εὐδιόωντες.”

Tu mateix ara guia la nau amb els meus companys indemnes fins allà i de tornada a l'Hades. I després en honor teu oferirem de nou sobre l'altar esplèndids sacrificis de tants toros com homes haguem registrat. I altres presents a Pito i altres a Ortígia portaré incomptables. Però ara vine, Fletxador, i acull aquest sacrifici que t'ofereixo com a primera mostra de gratitud per a l'embarcament d'aquesta nau. Tant de bo que jo, sobirà, llevi àncores per a un destí aventurer gràcies al teu disseny; i que bufi un vent suau, amb el qual naveguem serens sobre la mar.

31. Polibi, *Històries* 12.4d (s.II aC)

Ἐν ᾧ γένει μεγίστην ἐπίφασιν ἔλκων Τίμαιος
 πλεῖστον ἀπολείπεσθαι μοι δοκεῖ τῆς ἀληθείας· τος-
 οὔτο γὰρ ἀπέχει τοῦ δι' ἐτέρων ἀκριβῶς τὴν ἀλή-
 θειαν ἐξετάζειν ὡς οὐδὲ τούτων ὧν αὐτόπτης γέγονε
 καὶ ἐφ' οὓς αὐτὸς ἤκει τόπους, οὐδὲ περὶ τούτων
 οὐδὲν ὑγιὲς ἡμῖν ἐξηγεῖται. τοῦτο δ' ἔσται δῆλον,
 ἐὰν ἐν τοῖς κατὰ τὴν Σικελίαν δεῖξωμεν αὐτὸν
 ἀγνοοῦντα περὶ ὧν ἀποφαίνεται· σχεδὸν γὰρ οὐ
 πολλῶν ἔτι προσδεῖσει λόγων ὑπὲρ γε τῆς ψευδολο-
 γίας, ἐὰν ἐν οἷς ἔφυ καὶ ἐτράφη τόποις, καὶ τούτων
 ἐν τοῖς ἐπιφανεστάτοις [ἐν τούτοις] ἀγνοῶν εὐρεθῆ
 καὶ παραπαίων τῆς ἀληθείας. φησὶ τοιγαροῦν τὴν
 Ἀρέθουσαν κρήνην τὴν ἐν ταῖς Συρακούσαις ἔχειν
 τὰς πηγὰς ἐκ τοῦ κατὰ Πελοπόννησον διὰ τε τῆς
 Ἀρκαδίας καὶ διὰ τῆς Ὀλυμπίας ῥέοντος [ποταμοῦ]
 Ἀλφειοῦ· ἐκεῖνον γὰρ δύντα κατὰ γῆς (καὶ) τετρα-
 κισχιλίους σταδίους ὑπὸ τὸ Σικελικὸν ἐνεχθέντα
 πέλαγος ἀναδύνειν ἐν ταῖς Συρακούσαις, γενέσθαι
 δὲ τοῦτο δῆλον ἐκ τοῦ κατὰ τινα χρόνον οὐρανίων
 ὄμβρων ῥαγέντων κατὰ τὸν τῶν Ὀλυμπίων καιρὸν
 καὶ τοῦ ποταμοῦ τοὺς κατὰ τὸ τέμενος ἐπικλύσαν-
 τος τόπους, ὄνθου τε πλῆθος ἀναβλύζειν τὴν Ἀρέ-
 θουσαν ἐκ τῶν κατὰ τὴν πανήγυριν θυομένων

βοῶν καὶ φιάλην χρυσῆν ἀναβαλεῖν, ἦν ἐπιγνόντες

εἶναι τῆς ἑορτῆς ἀνείλοντο.

En aquest aspecte Timeu, tot i que fa grans bocades, crec que es troba molt lluny de la veritat. Dista tant de cercar-la rigorosament per altres autors que ni de les coses de les quals fou testimoni ocular ni dels indrets que va visitar personalment, ni d'això no fa un report saludable. La cosa serà clara si demostrem com no sap res del que descriu de la història de Sicília: no necessitarem gaires paraules quant a la seva falsedat si, referent als llocs on nasqué i va créixer, i tocant als més coneguts d'entre ells, és enxarpat en ignorància, i desviat de la veritat. Afirma, en efecte, que la font Aretusa, que és a Siracusa, té les deus en el riu Alfeu, que s'escola pel Peloponès, per l'Arcàdia i per Olímpia, que el riu s'enfonsa sota terra, i que, aflorant a quatre mil estadis, torna a sortir en terres sicilianes, a Siracusa, i que és evident que la cosa és així pel fet que després d'un cert temps que havia plogut durant els festivals olímpics i que el riu havia inundat els topants del santuari, la font Aretusa va rajar molts fems dels bous sacrificats al festival, i va emetre un veire d'or que els homes van recollir reconeixent que procedia d'ell.

(Trad.Manuel Balasch)

32. Pseudo Scimne, *Ad Nicomedem regem 278-282 (s.II aC)*

Ἀρχίας δὲ τούτους προσλαβῶν

ὁ Κορίνθιος μετὰ Δωριέων κατώκισεν

ἀπὸ τῆς ὀμόρου λίμνης λαβούσας τοῦνομα

τὰς νῦν Συρακούσας παρ' αὐτοῖς λεγομένας.

Μετὰ ταῦτα δ' ἀπὸ Νάξου Λεοντῖνοι πόλις,

ἢ τὴν θέσιν τ' ἔχουσα Ῥηγίου πέραν,

ἐπὶ τοῦ δὲ πορθμοῦ κειμένη τῆς Σικελίας,

Ζάγκλη, Κατάνη, Καλλίπολις ἔσχ' ἀποικίαν.

33. Moscus, fr. 3 (s.II aC)

Ἀλφειὸς μετὰ Πίσαν ἐπὴν κατὰ πόντον ὀδεύη,
 ἔρχεται εἰς Ἀρέθοισαν ἄγων κοτινηφόρον ὕδωρ,
 ἔδνα φέρων καλὰ φύλλα καὶ ἄνθεα καὶ κόνιν ἱράν,
 καὶ βαθὺς ἐμβαίνει τοῖς κύμασι τὰν δὲ θάλασσαν
 νέρθεν ὑποτροχάει, κοῦ μίγνυται ὕδασιν ὕδωρ,
 ἃ δ' οὐκ οἶδε θάλασσα διερχομένω ποταμοῖο.
 κῶρος δεινοθέτας κακομάχανος αἰνὰ διδάσκων
 καὶ ποταμὸν διὰ φίλτρον Ἔρωσ ἐδίδαξε κολυμβῆν.

L'Alfeu, quan deixa Pisa i viatja per mar, va a veure a Aretusa amb les seves aigües nodridores d'oliveres, i li du flors com a regal de noces, belles fulles, sagrada pols. Es mou pel fons de les onades i corre sota la mar, sense barrejar aigua amb aigua, i el mar no coneix el viatge del riu. El pícar jove, tramant maldats, mestre de l'impossible, l'Amor, per tendresa ha ensenyat a un riu fins i tot a capbussar-se.

(Trad. Manuel García Teijeiro i Ma. Teresa Molinos)

34. Ciceró, *In verrem* 2.4.53.118 (s. I aC)

Ea tanta est urbs ut ex quattuor urbibus maximis
 constare dicatur; quarum una est ea quam dixi Insula,
 quae duobus portibus cincta in utriusque portus ostium
 aditumque proiecta est; in qua domus est quae Hieronis
 regis fuit, qua praetores uti solent. In ea sunt aedes sacrae
 complures, sed duae quae longe ceteris antecellant, Dianae,
 et altera, quae fuit ante istius adventum ornatissima, Mi-
 nervae. In hac insula extrema est fons aquae dulcis, cui

nomen Arethusa est, incredibili magnitudine, plenissimus
piscium, qui fluctu totus operiretur nisi munitione ac mole
lapidum diiunctus esset a mari.

Aquesta ciutat és tan gran, que es pot dir que està formada per quatre grans ciutats. Una és l'illa, de què he parlat, la qual, cenyida pels dos ports, s'estén ins a llurs boques; allí hi ha el Palau que fou del rei Hieró, on solen habitar els pretors. En aquesta part de la ciutat, hi ha molts temples, però n'hi ha dos que sobresurten molt dels altres: l'un dedicat a Diana i l'altre, que abans d'arribar a Verres era molt ric, a Minerva. A l'extrem de l'illa hi ha una Font d'aigua dolça abinebada Aretusa, amb un toll d'una grandària increïble, ple de peixos, que quedaria tot cobert per les onades, di no el separés de la mar un mur construït de pedra.

(Trad. Josep Vergés)

35. Ciceró, *In Verrem* 2.4.122.1-6 (s. I aC)

Aedis Minervae est in Insula, de qua ante dixi; quam
Marcellus non attigit, quam plenam atque ornatam reliquit;
quae ab isto sic spoliata atque direpta est non ut ab hoste
aliquo, qui tamen in bello religionem et consuetudinis iura
retineret, sed ut a barbaris praedonibus vexata esse videatur.

Hi ha un temple de Minerva a l'illa de què us he parlat. Marcel no el tocà, el deixà ple d'obres d'art. Però aquest home l'espolià, el saquejà de tal manera que sembla haver estat profanat, no per algun enemic que, malgrat tot conservés en la guerra el respecte als déus i els drets establerts pel costum, sinó per uns pirates bàrbars.

(Trad. Josep Vergés)

36. Ciceró, *De natura deorum* 3.58.1-2 (s.I aC)

Dianae item plures, prima Iovis et Proserpinae, quae pinnatum Cupidinem genuisse dicitur,

També són moltes les Dianes; la primera, filla de Júpiter i de Prosèrpina, que ho diu que va engendrar l'alat Cupido.

(Trad. Josep Vergés)

37. Ciceró, *Sobre Valors Morals* 3.58-60 (s.I aC)

Quod si vituperandi qui reticuerunt, quid de iis existimandum est, qui orationis vanitatem adhibuerunt? C. Canius, eques Romanus, nec infacetus et satis litteratus, cum se Syracusas otendi, ut ipse dicere solebat, non negotiandi causa contulisset, dictitabat se hortulos aliquos emere velle, quo invitare amicos et ubi se oblectare sine interpellatoribus posset. Quod cum percrebuisset, Pythius ei quidam, qui argentariam faceret Syracusis, venales quidem se hortos non habere, sed licere uti Canio, si vellet, ut suis, et simul ad cenam hominem in hortos invitavit in posterum diem. Cum ille promisisset, tum Pythius, qui esset ut argentarius apud omnes ordines gratiosus, piscatores ad se convocavit et ab iis petivit, ut ante suos hortulos postridie piscarentur, dixitque quid eos facere vel-

let. Ad cenam tempori venit Canius; opipare a Pythio adparatum convivium, cumbarum ante oculos multitudine, pro se quisque, quod ceperat, adferebat; ante pedes Pythii pisces abiciebantur. Tum Canius “quaeso”, inquit, “quid est hoc, Pythi? tantumne piscium? tantumne cumbarum?” Et ille “quid mirum?” inquit, “hoc loco est Syracusis quidquid est piscium, hic aquatio, hac villa isti carere non possunt.” Incensus Canius cupiditate contendit a Pythio, ut venderet. Gravate ille primo. Quid multa? impetrat. Emit homo cupidus et locuples tanti, quanti Pythius voluit, et emit instructos. Nomina facit, negotium conficit. Invitat Canius postridie familiares suos, venit ipse mature, scalmum nullum videt. Quaerit ex proximo vicino, num feriae quaedam piscatorum essent, quod eos nullos videret. “Nullae, quod sciam,” ille, “sed hic piscari nulli solent. Itaque heri mirabar quid accidisset.”

I si blasmables són els que cllen, què es pensarà d'aquells que usen de falsedats positives? G. Cani, cavaller romà, home no mancat d'enginy i bastant culte, havent-se traslladat a Siracusa per donar-se un temps de lleure, come ll mateix deia, no per negocis, feia córrer la veu que volia comprar algún jardinet on poder invitar els amics i divertir-s'hi sense destorbs. Com això s'escampés, un tal Piti, que tenia una agencia de canvi a Siracusa, li digué que de jardins per vendre, no en tenia, però que, si volia, podía usar dels seus com a propis, i al mateix temps el convidà a sopar als jardins per l'endemà. Havent l'altre acceptat, Piti, que com a banquer que era podía demanar favors a tothom, reuní un gran nombre de pescadors i els demanà que al dia

següent anessin a pescar davant dels seus jardins i els digués què volia que fessin. Cani arribà al sopar a l'hora assenyalada; Piti havia preparat un banquet opípar; davant del jardí una gran multitud de barques; cada pescador successivament porta el que ha pescat i llança els peixos davant dels peus de Piti. Aleshores digué Cani: “què és això, Piti, tant de peix i tantes barques?” i ell: “ què hi ha d'estrany? En aquest lloc es troba tot el peix que hi ha a Siracusa; d'aquí surt l'aigua: aquesta gent no podria viure sense aquest mas.” Inflamat de desig, Cani insta Piti perquè ho vengui; s'hi resisteix primerament; breu: ho aconsegueix. Ple de cobejança i ric com era, compra els jardins pel preu que Piti volgué, i amb tots els accessoris; registra l'adquisició i remata l'afer. Al dia següent, Cani convia els seus amics; ell mateix hi arriba d'hora; cap barca enlloc; pregunta al veí del costat si feien festa els pescadors, que no en veia cap. “no que jo sàpiga”, li respon, “ però aquí no sol pescar ningú; per això m'admirava ahir de veure el que passava.”

(Trad. Josep Vergés)

38. Diodor de Sicília, *Biblioteca històrica* 5.3.4-6 (s. I aC)

μυθολογοῦσι

δὲ μετὰ τῆς Κόρης τὰς τῆς ὁμοίας παρθενίας ἤξιω-
 μένας Ἀθηνᾶν τε καὶ Ἄρτεμιν συντρεφομένας συν-
 ἄγειν μετ' αὐτῆς τὰ ἄνθη καὶ κατασκευάζειν κοινῇ
 τῷ πατρὶ Διὶ τὸν πέπλον. διὰ δὲ τὰς μετ' ἀλλή-
 λων διατριβάς τε καὶ ὁμιλίας ἀπάσας στέρξαι τὴν
 νῆσον ταύτην μάλιστα, καὶ λαχεῖν ἐκάστην αὐτῶν
 χώραν, τὴν μὲν Ἀθηνᾶν ἐν τοῖς περὶ τὸν Ἰμέραν
 μέρεσιν, ἐν οἷς τὰς μὲν Νύμφας χαριζομένας Ἀθηνᾶ
 τὰς τῶν θερμῶν ὑδάτων ἀνεῖναι πηγὰς κατὰ τὴν
 Ἡρακλέους παρουσίαν, τοὺς δ' ἐγχωρίους πόλιν
 αὐτῇ καθιερωσαὶ καὶ χώραν τὴν ὀνομαζομένην μέ-
 χρι τοῦ νῦν Ἀθήναιον· τὴν δ' Ἄρτεμιν τὴν ἐν ταῖς
 Συρακούσαις νῆσον λαβεῖν παρὰ τῶν θεῶν τὴν ἀπ'

ἐκείνης Ὀρτυγίαν ὑπό τε τῶν χρησμῶν καὶ τῶν ἀν-
θρώπων ὀνομασθεῖσαν. ὁμοίως δὲ καὶ κατὰ τὴν
νῆσον ταύτην ἀνεῖναι τὰς Νύμφας ταύτας χαριζο-
μένας τῇ Ἀρτέμιδι μεγίστην πηγὴν τὴν ὀνομαζομέ-
νην Ἀρέθουσαν. ταύτην δ' οὐ μόνον κατὰ τοὺς
ἀρχαίους χρόνους ἔχειν μεγάλους καὶ πολλοὺς ἰχθῦς,
ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν ἡμετέραν ἡλικίαν διαμένειν συμ-
βαίνει τούτους, ἱεροὺς ὄντας καὶ ἀθίκτους ἀνθρώ-
ποις· ἐξ ὧν πολλάκις τινῶν κατὰ τὰς πολεμικὰς
περιστάσεις φαγόντων, παραδόξως ἐπεσήμηνε τὸ
θεῖον καὶ μεγάλαις συμφοραῖς περιέβαλε τοὺς τολ-
μήσαντας προσενέγκασθαι· περὶ ὧν ἀκριβῶς ἀνα-
γράφομεν ἐν τοῖς οἰκείοις χρόνοις.

Segons explica el mite, Atena i Àrtemis que igual que Core havien fet la elecció de la virginitat i es criaven amb ella, recollien flors en la seva companyia i juntes preparaven el peple al pare Zeus. Com que passaven el temps juntes i intimaven entre elles, les tres estimaven aquesta illa d'una manera extraordinària i a cada una li va tocar en sort una part del territori; a Atena li va tocar a la regió d'Himera, on les nimfes, per complaure a la dea, va fer brollar les fonts d'aigües termals quan Heracles va visitar l'illa; i els habitants del lloc van consagrar a la dea una ciutat i el lloc que encara avui es diu Ateneu. Àrtemis va rebre dels déus l'illa que es troba a Siracusa i que degut a ella va ser anomenada Ortígia, tant pels oracles com pels homes. Igualment en aquesta illa, les nimfes, per complaure a Àrtemis, van fer brollar una gran Font anomenada Aretusa. Aquesta Font contenia molts peixos de gran tamany i no només en els temps antics, sinó que també en els nostres dies trobem que aquests peixos segueixen allà, ja que són sagrats i no poden ser tocats pels homes. En més d'una ocasió, en circumstàncies de guerra, quan alguns els van utilitzar d'aliment, la divinitat va enviar senyals extraordinàries i va abrumar amb grans desventures a aquells que s'havien atrevit a emportar-se'ls a la boca. D'això en presentarem una descripció més detallada en el moment oportú.

(Trad. Juan José Torres Esbarranch)

39. Diodor de Sicília, *Biblioteca Històrica* 5.4.2-3 (s.I aC)

τὸν γὰρ Πλούτωνα μυθολογοῦσι
τὴν ἄρπαγὴν ποιησάμενον ἀποκομίσαι τὴν Κόρην
ἐφ' ἄρματος πλησίον τῶν Συρακουσῶν, καὶ τὴν γῆν
ἀναρρήξαντα αὐτὸν μὲν μετὰ τῆς ἀρπαγείσης δῦναι
καθ' ἄδου, πηγὴν δ' ἀνεῖναι τὴν ὀνομαζομένην
Κυάνην, πρὸς ἣ κατ' ἐνιαυτὸν οἱ Συρακόσιοι πα-
νήγυριν ἐπιφανῆ συντελοῦσι, καὶ θύουσιν οἱ μὲν
ἰδιῶται τὰ ἐλάπτω τῶν ἱερείων, δημοσίᾳ δὲ ταύ-
ρους βυθίζουσιν ἐν τῇ λίμνῃ, ταύτην τὴν θυσίαν
καταδείξαντος Ἡρακλέους καθ' ὃν καιρὸν τὰς Γη-
ρυόου βοῦς ἐλαύνων περιῆλθε πᾶσαν [τὴν] Σικε-
λίαν.

El mite explica que Plutó, una vegada efectuat el rapte, va conduir Core al seu carro aprop de Siracusa i que allà es va obrir una escletxa a terra per on va baixar a l'Hades amb la raptada, i va fer brollar l'anomenada Font de Cíane, al costat de la qual els siracusans celebren cada any una famosa festa, en la qual els particulars sacrifiquen víctimes menors, mentre que a la cerimònia pública submergeixen toros a l'estany; va ser Heracles qui va introduir aquest sacrifici en els temps en què donava la volta a Sicília sonduint la vacada de Gerions.

(Trad. Juan José Torres Esbarranch)

40. Diodor de Sicília, *Biblioteca Històrica* 8.10 (s.I aC)

Ὅτι Ἀρχίας ὁ Κορίνθιος ἐραστής ὦν Ἀκταίωνος τὸ μὲν πρῶτον προσέπεμπε τινα τῷ παιδί, θαυμαστὰς ἐπαγγελίας ποιούμενος· οὐ δυνάμενος δὲ αὐτὸν ἀναλαβεῖν παρὰ τὴν τοῦ πατρὸς καλοκάγαθίαν καὶ τὴν αὐτοῦ τοῦ παιδὸς σωφροσύνην, ἤθροισε τῶν συνήθων τοὺς πλείστους, ὡς βιασόμενος τὸν ἐν χάριτι καὶ δεήσει μὴ ὑπακούοντα. τέλος δὲ μεθυσθεὶς μετὰ τῶν συμπαρακληθέντων ἐπὶ τοσοῦτον ἀνοίας προέπεσεν ὑπὸ τοῦ πάθους, ὥστε εἰς τὴν οἰκίαν ἐμπεσὼν τοῦ Μελίσσου τὸν παῖδα βιαίως ἀπήγαγεν. ἀντεχομένου δὲ τοῦ πατρὸς καὶ τῶν ἄλλων τῶν κατὰ τὴν οἰκίαν, παρ' ἀμφοτέροις φιλοτιμίας βιαιοτέρας γενομένης ἔλαθεν ὁ παῖς ἐν ταῖς χερσὶ τῶν ἀντεχομένων ἀφείξ τὴν ψυχὴν, ὥστε τὸ παράδοξον τῆς πράξεως ἀναλογιζομένους ἐλεεῖν ἅμα τὴν τοῦ παθόντος συμφορὰν καὶ θαυμάζειν τὴν τῆς τύχης περιπέτειαν· ὧ γὰρ ὁ παῖς τῆς αὐτῆς ἐκείνης ἔτυχε προσηγορίας, τούτῳ τὴν ὁμοίαν τοῦ βίου καταστροφὴν ἔσχεν, ἐκατέρων ὑπὸ τῶν μάλιστα ἀνβοηθησάντων τοῦ ζῆν παραπλησίῳ τρόπῳ στερεθέντων.

Àrquias de Corint, enamorat d'Acteó, primer va enviar un missatger al jove, fent-li promeses maravolloses; però en no poder guanyar-se'l davant l'hombria de bé del seu pare i la decència del propi jove, va reunir a la major part dels seus amics amb la intenció de valer-se de la força contra el que no cefia al favor o a la súplica. Finalment, ebri en companyia dels qui havia reunit mogut per la seva passió, va arribar a un tal grau de demencia que va penetrar a la casa de Melissos i va provar d'emportar-se el noi per la força. Però en resistir el seu pare i els altres que estaven a casa i produir-se un violent enfrontament entre els dos grups, el noi va pasar inadvertit i va perdre la vida a mans dels seus defensors. Així, quan reflexionem sobre la estranya evolució dels esdeveniments, ens mou a la vegada la pietat per la mala sort de les víctimes i la sorpresa per l'inesperat gir de la fortuna. El noi, en efecte, va tenir un final de la seva vida de les mateixes característiques que la mort que va tenir aquell de qui duia el nom, ja que tots dos va perdre la vida d'una manera semblant, per l'acció d'aquells que més els ajudaven.

(Trad. Juan José Torres Esbarranch)

41. Diodor de Sicília, *Biblioteca Històrica* 4.23.4-5 (s.I aC)

τότε

δ' ὁ Ἡρακλῆς ἐγκυκλούμενος τὴν Σικελίαν, καταν-
τήσας εἰς τὴν νῦν οὔσαν τῶν Συρακοσίων πόλιν
καὶ πυθόμενος τὰ μυθολογούμενα κατὰ τὴν τῆς
Κόρης ἀρπαγὴν, ἔθυσέ τε ταῖς θεαῖς μεγαλοπρε-
πῶς καὶ εἰς τὴν Κυάνην τὸν καλλιστεύοντα τῶν
ταύρων καθαγίσας κατέδειξε θύειν τοὺς ἐγχωρίους
κατ' ἐνιαυτὸν τῇ Κόρῃ καὶ πρὸς τῇ Κυάνῃ λαμ-
πρῶς ἄγειν πανήγυριν τε καὶ θυσίαν.

Quan Heracles, en el seu recorregut per Sicília va arribar a la ciutat que actualment és Siracusa, donat que coneixia les narracions mítiques sobre el rapte de Core, va oferir magnífics sacrificis a les deesses i, després d'haver consagrat el més bell dels seus toros a la Font de Cíane, va ensenyar

als natus del lloc a oferir sacrificis anuals a Core i a celebrar amb magnificència una festa solemne i un sacrifici al costat de la Font de Cíane.

(Trad. Juan José Torres Esbarranch)

42. Higini, *Faules Praef.8* (s.I aC)

Ex Nereo et Doride Nereides quinquaginta,
 Glauce Thalia Cymodoce Nesaea Spio Thoe Cymothoe[a] Act<a>ea
 Limnoria Melite Iaera Amphithoe Agaue Doto Prot[h]o Pherusa
 Dyn<a>mene Dexamene Amphinome Callianassa Doris P<a>nope
 Galat[h]ea N<e>mert<e>s Apseudes Clymene Ianira [Panopaea] Ianassa
 Maera Or<i>thy<i>a <A>mathia Dr<y>mo Xantho Ligea Phyllodoce Cydippe
 Lycorias Cleio Beroe Ephyre Opis Asia Deiopea Arethusia [Cly-
 mene] Cren<e>is Eurydice Leucothoe.

De Nereu i Doris, les cinquanta Nereides: Glauce, Talia, Cimòdoce, Nesea, Espio, Toe, Cimòtoe, Actea, Limnòria, Mèlite, Iera, Amfítoe, Agave, Doto, Proto, Ferusa, Dinàmene, Dexàmene, Amfínome, Cal·lianassa, Doris, Pànope, Galatea, Nemertes, pseudés, Clímene, Ianira, Panopea, Ianassa, Mera, Oritia, Amàtia, Drimo, Xanto, Ligea, Fil·lòdoce, Cidipe, Licòrias, Clio, Bèroe, Èfire, Opis, Àsia, Deiopea, Aretusa, Clímene, Creneida, Eurídice, Leucòtoe.

(trad. Antònia Solé i Nicolau)

43. Higini, *Faules 53* (s.I aC)

louis cum Asterien Titanis filiam amaret, illa eum contemp-
 sit; a quo in auem ὄρτυγα commutata est, quam nos coturnicem
 dicimus, eamque in mare abiecit, et ex ea insula est enata quae
 Ortygia est appellata.

haec mobilis fuit; quo postea Latona ab

Aquilone uento delata est iussu Iouis, tu<m> cum eam Python perse-

queretur, ibique oleam tenens Latona peperit Apollinem et Dia-

nam; quae insula postea Delos est appellata.

Encara que Júpiter estimà Astèria, la filla del Tità, ella el menyspreà; per això fou transformada en l'ocell *ortyga*, que nosaltres anomenem guatlla, i la llançà al mar, i d'ella sorgí una illa, que s'anomena Ortígia. Aquesta fou mòbil; després Latona fou portada allà pel vent Aquiló per manament de Júpiter, quan Pitó la perseguia i allà, aguantant-se en una olivera, Latona parí Apol·lo i Diana, aquesta illa fou anomenada després Delos.

(trad. Antònia Solé i Nicolau)

44. Virgili, *Eneida* 3.692-698 (s.I aC)

Sicanio praetenta sinu iacet insula contra

Plemyrium undosum; nomen dixere priores

Ortygiam. Alpheum fama est huc Elidis amnem

occultas egisse uias subter mare, qui nunc

ore, Arethusa, tuo Siculis confunditur undis.

iussi numina magna loci ueneramur, et inde

exsupero praepingue solum stagnantis Helori.

Quan emboques el golf sicani, i enfront del Plemuri fes per l'onada, s'estén un illot: Ortígia en diuen els primitius. Hom conta que un riu de l'Èlida arcanes rutes hi té, l'Alfeu, sota el mar, el que ara es barreja a tracés del teu doll, Aretusa, amb les sícules ones. Adorem, segons l'ordre rebuda, el gran déu del paratge. Passo el terreny, d'allí, fecundat pels gorgs de l'Helòron.

(trad. Miquel Dolç)

45. Virgili, *Bucòliques* 5.70-1 (s.I aC)

pocula bina nouo spumantia lacte quotannis

craterasque duo statuam tibi pinguis oliui,

et multo in primis hilarans conuiuia Baccho

(ante focum, si frigus erit; si messis, in umbra)

uina nouum fundam calathis Ariusia nectar.

Dues copes escumejants de llet fresca i sengles craters de suc untuós d'oliva cada any seran l'ofrena que et faré; després i abans que res enriolant els festins amb abundància dels dons de Bacus, davant la llar si és temps de fred, sota l'ombra si és per la sega, abocaré de les meves copes el vi d'Ariúsió, nèctar novell.

(trad. Miquel Dolç)

46. Estrabo, *Geografia* 6.2.4 (s. I/I)

Τὰς δὲ Συρακούσας Ἀρχίας μὲν ἔκτισεν ἐκ Κο-
ρίνθου πλεύσας περὶ τοὺς αὐτοὺς χρόνους οἷς ὠκί-
σθησαν ἢ τε Νάξος καὶ τὰ Μέγαρα. ἅμα δὲ Μύσκελ-
λόν τε φασιν εἰς Δελφοὺς ἐλθεῖν καὶ τὸν Ἀρχίαν· χρη-
στηριαζομένων δ' ἐρέσθαι τὸν θεόν, πότερον αἰροῦν-
ται πλοῦτον ἢ ὑγίαν· τὸν μὲν οὖν Ἀρχίαν ἐλέσθαι
τὸν πλοῦτον, Μύσκελλον δὲ τὴν ὑγίαν· τῷ μὲν δὴ
Συρακούσας δοῦναι κτίζειν τῷ δὲ Κρότωνα. καὶ δὴ
συμβῆναι Κροτωνιάτας μὲν οὕτως ὑγιεινὴν οἰκῆσαι
πόλιν ὥσπερ εἰρήκαμεν, Συρακούσας δὲ ἐπὶ τοσοῦτον

ἐκπεσεῖν πλοῦτον ὥστε καὶ αὐτοὺς ἐν παροιμία δια-
 δοθῆναι, λεγόντων πρὸς τοὺς ἄγαν πολυτελεῖς ὡς οὐκ
 ἂν * ἐκγένοιτο αὐτοῖς ἡ Συρακουσσίων δεκάτη. πλέοντα
 δὲ τὸν Ἀρχίαν εἰς τὴν Σικελίαν καταλιπεῖν μετὰ μέ-
 ρους τῆς στρατιᾶς τοῦ τῶν Ἡρακλειδῶν γένους Χερ-
 σικράτη συνοικιοῦντα τὴν νῦν Κέρκυραν καλουμένην,
 πρότερον δὲ Σχερίαν. ἐκεῖνον μὲν οὖν ἐκβαλόντα Λι-
 βυρνοὺς κατέχοντας οἰκίσαι τὴν νῆσον, τὸν δ' Ἀρχίαν
 κατασχόντα πρὸς τὸ Ζεφύριον τῶν Δωριέων εὐρόντα
 τινὰς δεῦρο ἀφιγμένους ἐκ τῆς Σικελίας παρὰ τῶν τὰ
 Μέγαρα κτισάντων ἀναλαβεῖν αὐτούς, καὶ κοινῇ μετ'
 αὐτῶν κτίσαι τὰς Συρακούσας. ἠύξηθη δὲ καὶ διὰ τὴν
 τῆς χώρας εὐδαιμονίαν ἡ πόλις καὶ διὰ τὴν τῶν λιμέ-
 νων εὐφυΐαν. οἳ τε ἄνδρες ἡγεμονικοὶ κατέστησαν, καὶ
 συνέβη Συρακουσίοις τυραννουμένοις τε δεσπότην
 τῶν ἄλλων καὶ ἐλευθερωθεῖσιν ἐλευθεροῦν τοὺς ὑπὸ
 τῶν βαρβάρων καταδυναστευομένους. ἦσαν γὰρ τῶν
 βαρβάρων οἱ μὲν ἔνοικοι, τινὲς δ' ἐκ τῆς περαιᾶς ἐπή-
 εσαν, οὐδένα δὲ τῆς παραλίας εἶων οἱ Ἕλληνες ἄπτε-
 σθαι, τῆς δὲ μεσογαίας ἀπείργειν παντάπασιν οὐκ
 ἴσχυον, ἀλλὰ διετέλεσαν μέχρι δεῦρο Σικελοὶ καὶ Σι-
 κανοὶ καὶ Μόργητες καὶ ἄλλοι τινὲς νεμόμενοι τὴν νῆ-
 σον, ὧν ἦσαν καὶ Ἰβηρες, οὓσπερ πρῶτους φησὶ τῶν
 βαρβάρων Ἐφορος λέγεσθαι τῆς Σικελίας οἰκιστάς.

καὶ τὸ Μοργάντιον δὲ εἰκὸς ὑπὸ τῶν Μοργήτων ὠκί-
σθαι· πόλις δ' ἦν αὕτη, νῦν δ' οὐκ ἔστιν. ἐπελθόντες
δὲ Καρχηδόνιοι καὶ τούτους οὐκ ἐπαύσαντο κακοῦντες
καὶ τοὺς Ἑλληνας, ἀντεῖχον δ' ὅμως οἱ Συρακούσσιοι.
Ῥωμαῖοι δ' ὕστερον καὶ τοὺς Καρχηδονίους ἐξέβαλον
καὶ τὰς Συρακούσσας ἐκ πολιορκίας εἴλον. ἐφ' ἡμῶν
δὲ Πομπηίου τὰς τε ἄλλας κακώσαντος πόλεις καὶ δὴ
καὶ τὰς Συρακούσσας, πέμψας ἀποικίαν ὁ Σεβαστὸς
Καῖσαρ πολὺ μέρος τοῦ παλαιοῦ κτίσματος ἀνέλαβε.
πεντάπολις γὰρ ἦν τὸ παλαιὸν ὀγδοήκοντα καὶ ἑκα-
τὸν σταδίων ἔχουσα τὸ τεῖχος. ἅπαντα μὲν δὴ τὸν κύ-
κλον τοῦτον ἐκπληροῦν οὐδὲν ἔδει, τὸ δὲ συνοικου-
μενον τὸ πρὸς τῇ νήσῳ τῇ Ὀρτυγία μέρος ὠήθη δεῖν
οἰκίσαι βέλτιον, ἀξιολόγου πόλεως ἔχον περίμετρον·
ἢ δ' Ὀρτυγία συνάπτει γεφύρα πρὸς τὴν ἠπειρον
[ὄμορ]οῦσα, κρήνην δ' ἔχει τὴν Ἀρέθουσαν ἐξειῖσαν
ποταμὸν εὐθύς εἰς τὴν θάλατταν. μυθεύουσι δὲ τὸν
Ἄλφειὸν εἶναι τοῦτον, ἀρχόμενον μὲν ἐκ τῆς Πελοπον-
νήσου, διὰ δὲ τοῦ πελάγους ὑπὸ γῆς τὸ ρεῖθρον ἔχοντα
μέχρι πρὸς τὴν Ἀρέθουσαν, εἴτ' ἐκδιδόντα ἐνθένδε
πάλιν εἰς τὴν θάλατταν. τεκμηριοῦνται δὲ τοιοῦτοις
τισί· καὶ γὰρ φιάλην τινὰ ἐκπεσοῦσαν εἰς τὸν ποταμὸν
* ἐνόμισαν ἐν Ὀλυμπία δεῦρο ἀνενεχθῆναι εἰς τὴν
κρήνην, καὶ θολοῦσθαι ἀπὸ τῶν ἐν Ὀλυμπία βουθυ-

σιῶν. ὃ τε Πίνδαρος ἐπακολουθῶν τούτοις εἶρηκε τάδε

“ἄμπνευμα σεμνὸν Ἄλφειοῦ, κλεινᾶν Συρακοσσᾶν

“θάλος, Ὀρτυγία.” συναποφαίνεται δὲ τῷ Πινδάρῳ

ταῦτά καὶ Τίμαιος ὁ συγγραφεύς. εἰ μὲν οὖν πρὸ τοῦ

συνάψαι τῇ θαλάττῃ κατέπιπτεν ὁ Ἀλφειὸς εἰς τι βάρ-

ραθρον, ἦν τις ἂν πιθανότης ἐντεῦθεν διήκειν κατὰ

γῆς ρεῖθρον μέχρι τῆς Σικελίας ἀμιγῆς τῇ θαλάττῃ

διασῶζον τὸ πότιμον ὕδωρ· ἐπειδὴ δὲ τὸ τοῦ ποταμοῦ

στόμα φανερόν ἐστιν εἰς τὴν θάλατταν ἐκδιδόν, ἐγγὺς

δὲ μηδὲν ἐν τῷ πόρῳ τῆς θαλάττης φαινόμενον στόμα

τὸ καταπῖνον τὸ ρεῦμα τοῦ ποταμοῦ, καίπερ οὐδ' οὐ-

τως ἂν συμμείναι γλυκύ, παντάπασιν ἀμήχανόν ἐστι.

τό τε γὰρ τῆς Ἀρεθούσης ὕδωρ ἀντιμαρτυρεῖ πότιμον

ὄν· τό τε διὰ τοσοῦτου πόρου συμμένειν τὸ ρεῦμα

τοῦ ποταμοῦ μὴ διαχεόμενον τῇ θαλάττῃ, μέχρι ἂν

εἰς τὸ πεπλασμένον ρεῖθρον ἐμπέσῃ, παντελῶς μυθῶ-

δες.

En quant a Siracusa va ser fundada per Àrquias, que havia arribat per mar des de Corint en torn als mateixos anys en els que va ser colonitzades Naxos i Mègara. Es diu que Àrquias es va acostar a Delfos al costat de Miscel i que, quan van consultar a l'oracle, la divinitat els va preguntar si preferien la riquesa o la salut. Així doncs, Àrquias va escollir la riquesa i Miscel la Salut per la qual cosa la divinitat va assignar al primer Siracusa i al segon Crotona. El cert és que els corintis v establir la seva ciutat a un lloc de salubritat, tal com hem dit, i Siracusa, per la seva banda, va trobar en un grau tal de riquesa que va sorgir un proverbi sobre ells i que es refereix als que viuen en un luxe excessiu: “no els arribaria ni la dècima part del que tenen els siracusans”. Rumb a Sicília, Àrquias va deixar rere seu, amb una part de l'expedició, a Qersícates, del llinatge dels

Heràclites, amb l'objecte de fundar l'actual Corcira, anomenada anteriorment Esqueria. Així doncs, aquell, després d'expulsar als liburns que ocupaven la illa, la va colonitzar, en tant que Àrquias, en arribar al cap Zèfir, es a trobar allà uns doris que havien arribat des de Sicília després de separar-se dels que havien fundat Mègara, els incorporà a l'expedició i, de comú acord amb ells, va fundar Siracusa. La ciutat es va engrandir gràcies a la riquesa del territori i a les bones condicions naturals dels seus ports. Els seus homes van deixar de manifest la seva tendència al lideratge i, així, va correspondre als siracusans, quan va viure sota una tirnaia, governar en solitari sobre els altres i quan van aconseguir la llibertat, lliberar als qui havien estat sotmesos al domini dels bàrbars.

en efecte la població indígena era d'origen bàrbar, mentre que alguns més havien vingut des del continent i tot i que els grecs no permetien a ningú arribar a la costa, no ere, tot i això, el suficientment forts per expulsar-los de l'interior. per el contrari, han seguit vivint a l'illa fins al moment sículs, sicanis, morgetes i alguns altres pobles, entre els quals es trobaven també els íbers, aquells que, precisament, afirma èfor que van ser els primers en ser citats com a colonitzadors de sicília. així sembla verosímil que morgantina fos fundada pels morgetes, coullavors, però desapareguda a l'actualitat. quan la van envair els cartaginesos, no van cessar de causa danys tant a aquests com als grecs, tot i que els siracusans van resistir. posteriorment, els romans va expulsar als cartaginesos i van conquerir siracusa després d'un assedi. en els nostres dies, com pompue havia devasatat altres ciutats i particularment siracusa, cèsar august va enviar colons i va fer restaurar una gran part de la ciutat antiga. en efecte la ciutat antiga estava formada per cinc poblacions, protegides per una muralla de cent vuitnta estadis.No obstant, no va semblar necessari omplir per complet tot aquest recinte, sinó que es va considerar preferible reconstruir la zona veïna a la illa d'Ortígia, ja que tenia un perímetre apropiat pel tamany d'una ciutat.

Ortígia, situada davant del continent, està unida per un pont i en ella es troba la font d'Aretusa, que vessa les seves aigües a un riu que arriba ràpidament al mar. Explica la llegenda que aquest era el riu Alfeu que, tot i que naixia al Peloponès, portava el seu cabdal sota terra, a través del mar, fins a la font d'Aretusa; després brotant allà de nou, desembocava al mar. I es demostra amb alguns fets del tipus següent: per exemple, s'ha comprovat que una copa llançada a Olímpia havia tornat a aparèixer a la font i que les seves aigües s'enterboleixen després de celebrar-se sacrificis de bous a Olímpia. Així, Píndar, conforme a aquests fenòmens, ha dit el següent:

Respir venerable d'Alfeu,

Plançó de la gloriosa Siracusa, Ortígia.

D'acord amb Píndar, l'historiador Timeu també aporta el mateix testimoni.

Així doncs, si l'Alfeu caigués en un abisme abans d'arribar al mar, podria ser un argument convincent que, des d'allà, la corrent flueix sota terra fins a Sicília i, en no barrejar-se amb la del mar, l'aigua es conservaria potable. Però, com la desembocadura del riu és ben visible quan vessa les seves aigües i no s'aprecia a prop del seu camí fins al mar, cao remolí que absorbeixi la corrent del riu (ni tan sols així es mantindria dolça, tot i que constitués la major part del cabdal, si es submergís en una corrent subterrània) és totalment impossible. De fet, l'aigua d'Aretusa, per ser potable, és un testimoni contrari i que la corrent del riu, a través d'un trajecte tan llarg, es mantingui sense vessar-se al mar, fins a caure en el suposat canal subterrani, és, per complet, un motiu de llegenda.

(trad. Ma. Pax de Hoz García-Bellido)

47. Estrabó, *Geografia* 14.1.20 (s.II)

εἶτα λιμὴν Πάνορμος καλούμενος ἔχων ἱερὸν
 τῆς Ἐφεσίας Ἀρτέμιδος· εἶθ' ἡ πόλις. ἐν δὲ τῇ αὐτῇ
 παραλία μικρὸν ὑπὲρ τῆς θαλάττης ἐστὶ καὶ ἡ Ὀρτυγία,
 διαπρεπὲς ἄλλος παντοδαπῆς ὕλης, κυπαρίπτου δὲ τῆς
 πλείστης. διαρρεῖ δὲ ὁ Κέγχριος ποταμός, οὗ φασὶ
 νίπασθαι τὴν Λητώ μετὰ τὰς ὠδῖνας. ἐνταῦθα γὰρ
 μυθεύουσι τὴν λοχεῖαν καὶ τὴν τροφὸν τὴν Ὀρτυγίαν
 καὶ τὸ ἄδυτον ἐν ᾧ ἡ λοχεῖα, καὶ τὴν πλησίον ἐλαίαν, ἣν
 πρῶτον ἐπαναπαύσασθαι φασὶ τὴν θεὸν ἀπολυθεῖσαν
 τῶν ὠδίνων.

A continuació ve el port anomenat Panorme amb el santuari d'Àrtemis efèssia i després la ciutat. A la mateixa costa una mica més enllà del mar, hi ha també Ortígia, un magnífic bosc sagrat amb arbres de tota menta, sobretot de Xiprers. L'atravessa el riu Cencri, on diuen que es va netejar Leto després del part, doncs el mite situa aquí el naixement, ala nodriza Ortígia, l'*adyton* al que va tenir lloc el naixement i l'oliu proper on diuen que va descansar per primar vegada la deessa una vegada alleujada dels dolors del part.

(trad. Ma. Pax de Hoz García-Bellido)

48. Ovidi, *Metamorfosis* 5.572-645 (s.II)

"Exigit alma Ceres nata secura recepta,
quae tibi causa fugae, cur sis, Arethusa, sacer fons.
conticuere undae, quarum dea sustulit alto
fonte caput viridesque manu siccata capillos
fluminis Elei veteres narravit amores.
'pars ego nympharum, quae sunt in Achaide,' dixit
'una fui, nec me studiosius altera saltus
legit nec posuit studiosius altera casses.
sed quamvis formae numquam mihi fama petita est,
quamvis fortis eram, formosae nomen habebam,
nec mea me facies nimium laudata iuvabat,
quaque aliae gaudere solent, ego rustica dote
corporis erubui crimenque placere putavi.
lassa revertabar (memini) Stymphalide silva;
aestus erat, magnumque labor geminaverat aestum:
invenio sine vertice aquas, sine murmure euntes,
perspicuas ad humum, per quas numerabilis alte
calculus omnis erat, quas tu vix ire putares.
cana salicta dabant nutritaque populus unda
sponte sua natas ripis declivibus umbras.
accessi primumque pedis vestigia tinxi,

poplite deinde tenus; neque eo contenta, recingor
molliaque inpono salici velamina curvae
nudaque mergor aquis. quas dum ferioque trahoque
mille modis labens excussaue bracchia iacto,
nescio quod medio sensi sub gurgite murmur
territaque insisto propioris margine ripae.
“quo properas, Arethusa?” suis Alpheos ab undis,
“quo properas?” iterum rauco mihi dixerat ore.
sicut eram, fugio sine vestibus (altera vestes
ripa meas habuit): tanto magis instat et ardet,
et quia nuda fui, sum visa paratior illi.
sic ego currebam, sic me ferus ille premebat,
ut fugere accipitrem penna trepidante columbae,
ut solet accipiter trepidas urguere columbas.
usque sub Orchomenon Psophidaque Cyllenenque
Maenaliosque sinus gelidumque Erymanthon et Elin
currere sustinui, nec me velocior ille;
sed tolerare diu cursus ego viribus inpar
non poteram, longi patiens erat ille laboris.
per tamen et campos, per opertos arbore montes,
saxa quoque et rupes et, qua via nulla, cucurri.
sol erat a tergo: vidi praecedere longam
ante pedes umbram, nisi si timor illa videbat;
sed certe sonitusque pedum terrebat et ingens

crinales vittas adflabat anhelitus oris.
crinales vittas adflabat anhelitus oris.
fessa labore fugae “fer opem, deprendimur,” inquam
“armigerae, Diana, tuae, cui saepe dedisti
ferre tuos arcus inclusaque tela pharetra!”
mota dea est spissisque ferens e nubibus unam
me super iniecit: lustrat caligine tectam
amnis et ignarus circum cava nubila quaerit
bisque locum, quo me dea texerat, inscius ambit
et bis “io Arethusa” vocavit, “io Arethusa!”
quid mihi tunc animi miserae fuit? anne quod agnae est,
si qua lupos audit circum stabula alta frementes,
aut lepori, qui vepre latens hostilia cernit
ora canum nullosque audet dare corpore motus?
non tamen abscedit; neque enim vestigia cernit
longius ulla pedum: servat nubemque locumque.
occupat obsessos sudor mihi frigidus artus,
caeruleaeque cadunt toto de corpore guttae,
quaque pedem movi, manat lacus, eque capillis
ros cadit, et citius, quam nunc tibi facta renarro,
in latices mutor. sed enim cognoscit amatas
amnis aquas positoque viri, quod sumpserat, ore
vertitur in proprias, et se mihi misceat, undas.
Delia rupit humum, caecisque ego mersa cavernis

advehor Ortygiam, quae me cognomine divae

grata meae superas eduxit prima sub auras.'

”Hac Arethusa tenus; geminos dea fertilis angues

curribus admovit frenisque coercuit ora

et medium caeli terraeque per aera vecta est

atque levem currum Tritonida misit in urbem

Triptolemo partimque rudi data semina iussit

spargere humo, partim post tempora longa recultae.

La nutricia Ceres, tranquil·litzada després d'haver recuperat la filla, vol saber la causa de la seva fugida, Aretusa, i per què ets ara una Font sagrada. Les aigües van callar; la deessa va treure el cap de les profunditats de la Font, es va eixugar la verda cabellera amb la mà i va començar a explicar els seus antics amors amb el riu de l'Èlida: “ jo formava part, va dir, de les nimfes que viuen a Acaia. Cap ni una no recorria els boscos amb més afany que jo, ni posava més afany en parar xarxes a les feres. Tot i que mai no vsig pretendre tenir fama de bellesa, i encara que era una noia robusta, la gent deia que era bella. Els elogis de tota mena que rebia la meva figura no m'agradaven, i el fet de tenir un cos ben proporcionar -això que omple tant de felicitat les altres- a mi, en la meva simplicitat camperola, em feia tornar vermella; plaure als altres em semblava un crim. Un dia, me'n recordó bé, tornava extenuada del cosc de l'Estimfal , feia calor i aquella calor tan intensa augmentava el meu cansamanet. Vaig trovar un riu que fluïa sense agitació, sense soroll, d'aigües tan transparents fins al Fons, que es podien comptar totes les pedres que hi havia a baix de tot, tan encalmat que semblava que no es movia. Salzes de fulles blanques i àlbers, nodrits per les seves aigües , omplien els ribatges d'una ombra que la natura mateixa havia creat. Vaig acostar-m'hi i, primer de tot, hi vaig remullar les puntes dels peus; tot seguit m'hi vaig ficar fins als genolls. No satisfeta amb això, em despullo, deixo els meus vestits en la branca corbada d'un salze i em submergeixo nua en les aigües. Mentre les agito, les acostó a mi i em deixo anar de mil i una maneres, allargant i estirant els braços, sento no sé quina mena de remor que ve del mig del riu; espantada, vaig a posar els peus a la riba més propera. ‘on vas tan de pressa, Aretusa?’, em digué Alfeu des de les seves aigües, ‘on vas tan de pressa?’, em va repetir amb una veu ronca. Tal com estava, sense roba, vaig escapar; la meva roba havia quedat a l'altra riba. Ell va posar-se a perseguir-me amb més fruïció i a enardir-se encara més i, com que jo anava nua, li semblava més a punt. Com més corria, més ferotgement m'encalçava ell; era com sol pasar quan les colomes, amb

ales tremoloses, fugen de l'esperver i l'esperver persegueix les colomes tremoloses. Fins a les portes d'Orcomen, fins a Psosis, al Cil-lene, fins als replècs del Mènalos, al glaçat Erimant i a Elis vaig poder continuar corrent; ell no era més ràpid que jo. Però jo, que era inferior a ell en forces, no podia aguantar per més temps la cursa; ell podia suportar encara un esforç prolongat. Tot i així, vaig continuar corrent pel mig de camps, de monts coberts de boscúria, també enmig de pedres i de roquissars, i d'allà on no hi havia camí. Tenia el sol a l'esquena; veia com una ombra s'allargava davant dels meus peus; no sé si era la por que me la feia veure; però m'esgarriava en sentir, sense cap mena de dubte el so dels seus peus i el panteix de la seva boca que agitava les cintes dels meus cabells. Extenuada per l'esforç de la fugida, vaig dir: 'ajuda'm, Diana, m'estan atrapat, ajuda la portadora de les teves armes, a qui tan sovint has encomanat de portar el teu arc i el teu carcaix ple de fletxes.' La deessa es va commoure, d'un grup de núvols espessos en va prendre un i el va llançar damunt meu. Jo quedo amagada dins la boira i el riu comença a donar voltes, em busca tot a l'entorn del núvol buit, sense saber on sóc; va passar dos cops, sense adonar-se'n, pel lloc on m'havia amagat la deessa i dues vegades va cridar: 'Ei, Aretusa! Aretusa!'. Com podia sentir-me jo aleshores, pobra de mi? No era jo com una ovella que, des del Fons del seu estable sent els llops udolar, o com una llebre que, amagada en un arc, sent els musells amenaçadors dels gossos i no s'atreveix a fer cap moviment? Ell, tanmateix, no s'allunya, car no veu cap petjada meva més enllà d'aquell indret; la seva mirada no s'aparta d'aquell lloc ni del núvol. Assejada d'aquella manera, una suor freda comença a envair-me els membres i gotes de color blau fosc em llisquen per tot el cos. Allà on poso els peus es forma un bassal, dels cabells em cauen gotes de rosada i, en menys temps del que trigo a explicar-t'ho, em transformo en un corrent d'aigua. Però el riu reconeix les aigües estimades i, abandonant l'aparença d'home que havia pres, torna a adoptar la forma líquida que li és pròpia, per tal de barrejar-se amb mi. La deessa de Delos va fer que la terra s'obris i jo vaig submergir-me en cavernes tenebroses fins a arribar a Ortígia, terra que estimo perquè porta el sobrenom de la meva deessa; va ser allà on per primer cop vaig sortir a l'aire exterior."

(trad. Ferran Aguilera)

49. Ovidi, *Metamorfosis*, 5.487-502 (s.I/I)

"Tum caput Eleis Alpheias extulit undis
rorantesque comas a fronte removit ad aures
atque ait 'o toto quaesitae virginis orbe
et frugum genetrix, inmensos siste labores

neve tibi fidae violenta irascere terrae.
 terra nihil meruit patuitque invita rapinae,
 nec sum pro patria supplex: huc hospita veni.
 Pisa mihi patria est et ab Elide ducimus ortus,
 Sicaniam peregrina colo, sed gratior omni
 haec mihi terra solo est: hos nunc Arethusa penates,
 hanc habeo sedem. quam tu, mitissima, serva.
 mota loco cur sim tantique per aequoris undas
 advehar Ortygiam, veniet narratibus hora
 tempestiva meis, cum tu curaque levata
 et vultus melioris eris.

Aleshores l'amant d'Alfeu va treure el cap de les seves aigües vingudes de l'Èlida, va enretirar la cabellera regalimosa del front cap a les orelles i va dir: 'Oh tu, mare d'una doncella que has buscat per tot l'univers, oh mare de les collites, deixa de patir tant i no vulguis en la teva cólera aferrissar-te contra una terra que t'és Fidel. Aquesta terra no t'ha la culpa de res i va ser en contra de la seva voluntat que va obrir-se per facilitar el rapte. No t'estic suplicant en favor de la meua patria; jo només són un hoste aquí; la meua patria és Pisa i el meu llinatge prové de l'Èlida; visc a Sicània, però sóc estrangera, i aquesta terra, tanmateix, em resulta més grata que qualsevol altre país, jo, Aretusa, ara tinc aquí els meus Penates, la meua casa. Tu, que ets tan indulgent, protegeix-la. Quan estiguis més tranquil·la i tinguis un aspecte millor, ja trobarem un moment oportú per explicar-te per què he deixat el meu país i he travessat les aigües d'una mar tan extensa fins arribar a Ortígia.

(trad. Ferran Aguilera)

50. Ovidi, *Amors* 3,6,27-32 (s./I)

nondum Troia fuit lustris obsessa duobus,
 cum rapuit vultus, Xanthe, Neaera tuos.

quid? non Alpheon diversis currere terris

virginis Arcadiae certus adegit amor?

te quoque promissam Xutho, Penee, Creusam

Pthiotum terris occuluisse ferunt.

Encara Troia no havia estat assetjada durant dos lustres, quan Neera, Xantos, embadalí els teus ulls. I què, i Alfeu, no l'impel·lí a córrer per terres llunyedanes la constància del seu amor per una nimfa d'Arcàdia? Tu també, Peneu, diuen que amagares Creüsa, promesa de Xutos, dins els camps de Ftiòtida.

(trad. Ferran Aguilera)

51. Ovidi, *Fastos* 4.871-4 (s./I)

templa frequentari Collinae proxima portae

nunc decet; a Siculo nomina colle tenent,

utque Syracusas Arethusidas abstulit armis

Claudius et bello te quoque cepit,

Quan Claudi conquerí per les armes l'aretusana Siracusa i et prengué en guerra també a tu, Èrix, Venur fou traslladada a Roma...

(trad. Jaume Medina)

52. Tit Livi 25.23.14 (s./I)

quam obtulit

transfuga nuntians diem festum Dianae per triduum agi et,

quia alia in obsidione desint, uino largius epulas celebrari et

ab Epicycle praebito uniuersae plebei et per tribus a principi-

bus diuiso.

li va brindar una trànsfuga quan va anunciar que se celebraven les festes de Diana durant tres dies i, ja que altres coses escassejaven a causa de l'assedi, es celebrarien banquetes amb abundança de vi subministrat per Epicides per a tota la plebs i distribuït entre les tribus per ciutadans principals.

(trad. José Antonio Villar Vidal)

53. Tàcit, *Annals* 3.61.1-12 (s.I)

Primi omnium Ephesii adiere, memorantes non, ut
vulgus crederet, Dianam atque Apollinem Delo genitos:
esse apud se Cencreum amnem, lucum Ortygiam, ubi
Latonam partu gravidam et oleae, quae tum etiam maneat,
adnisam edidisse ea numina, deorumque monitu sacratum
nemus, atque ipsum illic Apollinem post interfectos Cy-
clopas Iovis iram vitavisse. mox Liberum patrem, bello
victorem, supplicibus Amazonum quae aram insiderant
ignovisse. auctam hinc concessu Herculis, cum Lydia
poteretur, caerimoniam templo neque Persarum dicione
deminutum ius; post Macedonas, dein nos servavisse.

Els primers de tots, es presentaren els efesis: recordaren que contràriament a l'opinió vulgar, Diana i Apol·lo no havien nascut a Delos; que tenien entre ells un riu Cencreu, un bosc sagrat d'Ortígia, on Latona, al final de la seva gravidesa, s'havia recolzat a una olivera, que encara subsistia, i havia infantat aquelles divinitats; que, per ordre dels déus, havia estat consagrat aquest bosc; que era allí que Apol·lo mateix, després d'haver occit els Ciclops, havia trobat un asil contra la ira de Júpiter. Després, el déu Líber, vencedor en el combat, havia perdonat les Amazones que, suplicants,

s'havien refugiat prop del seu altar; que més tard Hèrcules, en haver-se ensenyorit de Lídia, havia acordat d'acréixer els privilegis religiosos amb un temple, i que aquest dret no havia estat disminuït per la dominació de les preses i, tot seguit, havia estat respectat pels macedonis i per nosaltres.

(Trad. Miquel Dolç)

54. Sili Itàlic, *Punica* 14.114-24 (s.I)

atque ubi cuncta uiro caedesque exposita tyranni
ambiguaeque hominum mentes, Carthaginis arma
quos teneant et quanta locos, quod uulgus amicum
duret Troiugenis, quantos Arethusa tumores
concipiat perstetque suas non pandere portas,
incumbit bello ac totam per proxima raptim
armorum effundit flammato pectore pestem.
non aliter Boreas, Rhodopes a uertice praeceps
cum sese immisit decimoque uolumine pontum
expulit in terras, sequitur cum murmure molem
eiecti maris et stridentibus adfremet alis.

I quan se li exposa tot, l'assassinat del tirà, els ànims d'incertesa dels habitants, el nombre de les tropes cartagineses i les seves posicions, aquells ciutadans que segueixen setna mics dels fills de Troia, de quant orgulla s'infla Aretusa, tossuda per mantenir les seves portes tancades, a continuació, Marcelo torna a la guerra i ràpidament, amb el cor inflat d'ira, aboca a les terres veïnes tot el flagell de Mart.

(trad. Maria Assunta)

55. Plini, *Naturalis Historia* 2.225 (s.I)

quidam

vero odio maris ipsa subeunt vada, sicut Arethusa, fons

Syracusanus, in quo redduntur iacta in Alpheum, qui per

Olympiam fluens Peloponnesiaco litori infunditur.

Algunes corrents per odi a la mar s'esmunyen al mateix fons, com Aretusa, font siracusana, en la qual hom retroba les coses llançades a l'Alfeu: aquest riu, passant per Olímpia, ve a desembocar a la costa del Peloponès.

(trad. Antonio Fontán)

56. Sèneca, *Qüestions naturals* 3.26 (s.I)

Quidam fontes certo tempore purgamenta eiectant,
ut Arethusa in Sicilia quinta quaque aestate per
Olympia. Inde opinio est Alpheon ex Achaia eo usque
penetrare et agere sub mari cursum nec ante quam
in Syracusano litore emergere, ideoque his diebus
quibus Olympia sunt uictimarum stercus secundo
traditum flumini illic redundare.

Hoc et a te credi-

tum est, ut in prima parte <dixi>, Lucili carissime,

et a Vergilio, qui alloquitur Arethusam:

Sic tibi, cum fluctus subter labere Sicanos,

Doris amara suas non intermisceat undas.

Algunes fonts dejecten en temps determinats llurs immundícies, com l'Aretusa de Sicília, que ho fa cada quatre estius, durant les festes Olímpiques. D'aquí ha cingut l'opinió que Alfeu arriba fins allò de l'Acaia, després de seguir el seu curs al fons del mar i que no emergeix sinó a les platges de Siracusa; per això, durant la celebració dels jocs Olímpics, els excrements de les víctimes abandonats al corrent del riu hi reapareixen a la llum. Això ho has cregut tu, com he dit a la primera part, oh caríssim Lucili, i també Virgili, que parla així de la nimfa d'Aretusa:

“Així, quan correràs sota les aigües sicilianes, l'amarga Doris no et barregi les seves ones.”

(trad. Carles Cardó)

57. Sèneca, *Qüestions naturals* 6.8 (s.I)

Age, cum uides

interruptum Tigrin in medio itinere siccarum et non

uniuersum auerti, sed paulatim non apparentibus

damnis minui primum, deinde consumi, quo illum

putas abire nisi in obscura terrarum, utique cum

uideas emergere iterum non minorem eo qui prius

fluxerat? Quid? cum uides Alpheon, celebratum

poetis, in Achaia mergi et in Sicilia rursus traiecto

mari effundere amoenissimum fontem Arethusam?

I doncs! Quan veus que el Tigris, interromput a mig curs, s'asseca i desapareix, però no pas tot a l'hora, sinó a poc a poc, minvant de primer amb pèrdues insensibles i per fi estroncant-se, on et penses que va sinó a les foscores de la terra, tant més que després el veus sortir de bell nou, no pas més petit que el que corria primer? I quan veus l'Alfeu, cantat per poetes, embocar-se a la mar d'Acaia i, havent la travessada, alimentar a Sicília l'ameníssima font d'Aretusa?

(trad. Carles Cardó)

58. Pomponi Mela, *De Chronographia* II.117 (s.I)

ab

eo ad Pachynum ora quae extenditur Ionium mare adtingens haec
fert inlustria: Messanam, Tauromenium, Catinam, Megarida, Syracusas
et in his mirabilem Arethusam. fons est in quo visuntur iacta in Alphe-
um amnem ut diximus Peloponnesiaco litori infusum: unde ille creditur
non se consociare pelago, sed subter maria terrasque depressus huc
agere alveum atque hic se rursus extollere.

Des d'aquest al Paqui el litoral, que es prolonga al costat del mar jònic, té de gran fama: Mesana, Tauromeni, Catina, Megàrida, Siracusa i en ella l'admirable Aretusa. És una font en la qual apareixen els objectes tirats al riu Alfeu que, com vam dir, desemboca a la costa del Peloponès: d'on se creu que ell no s'uneix al mar, sinó que, submergit per sota dels mars i les terres, porta a aquest lloc el seu cavall i surt de nou aquí.

59. Plutarc, *Narracions Amoroses* 772d-773b (s.I/II)

Φείδων τις τῶν Πελοποννησίων ἐπιτιθέμενος ἀρχῆ,
τὴν Ἀργείων πόλιν, τὴν πατρίδα τὴν ἑαυτοῦ, ἡγεμο-
νεύειν τῶν λοιπῶν βουλόμενος, πρῶτον ἐπεβούλευσε
Κορινθίους· πέμπσας γὰρ ἦται παρ' αὐτῶν νεανίας χι-
λίους τοὺς ἀκμῆ διαφέροντας καὶ ἀνδρεία· οἱ δὲ πέμπουσι
τοὺς χιλίους, στρατηγὸν αὐτῶν ἀποδείξαντες Δέξανδρον.
ἐν νῶ δ' ἔχων ὁ Φείδων ἐπιθέσθαι τούτοις, ἴν' ἔχοι
Κόρινθον ἀτονωτέραν καὶ τῇ πόλει χρήσαιτο, προτείχισμα
γὰρ τοῦτο ἐπικαιρότατον ἔσεσθαι τῆς ὅλης Πελοποννήσου,
τὴν πράξιν ἀνέθετο τῶν ἐταίρων τισίν. ἦν δὲ καὶ Ἄβρων

ἐν αὐτοῖς· οὗτος δὲ ξένος ὢν τοῦ Δεξάνδρου ἔφρα-
 σεν αὐτῷ τὴν ἐπιβουλήν. καὶ οὕτως οἱ μὲν Φλιάσιοι
 πρὸ τῆς ἐπιθέσεως εἰς τὴν Κόρινθον ἐσώθησαν, Φεΐδων
 δ' ἀνευρεῖν ἐπειράτο τὸν προδόντα καὶ ἐπιμελῶς ἐζήτει.
 δείσας δ' ὁ Ἄβρων φεύγει εἰς Κόρινθον, ἀναλαβὼν τὴν
 γυναῖκα καὶ τοὺς οἰκέτας, ** ἐν Μελίσσῳ, κώμη τινὶ τῆς
 Κορινθίων χώρας· ἔνθα καὶ παῖδα γεννήσας Μέλισσον
 προσηγόρευσεν, ἀπὸ τοῦ τόπου θέμενος τοῦνομα αὐτῷ.
 τούτου δὴ τοῦ Μελίσσου υἱὸς Ἄκταίων γίνεται, κάλλιστος
 καὶ σωφρονέστατος τῶν ὁμηλικῶν, οὗ πλεῖστοι μὲν ἐγέν-
 οντο ἐρασταί, διαφερόντως δ' Ἀρχίας, γένους μὲν
 ὢν τοῦ τῶν Ἡρακλειδῶν, πλούτῳ δὲ καὶ τῇ ἄλλῃ δυνάμει
 λαμπρότατος Κορινθίων. ἐπεὶ δὲ πείθειν οὐκ ἠδύνατο
 τὸν παῖδα, ἔγνω βιάσασθαι καὶ συναρπάσαι τὸ μειράκιον·
 ἐπεκώμασεν <οὔν> ἐπὶ τὴν οἰκίαν τοῦ Μελίσσου, πλήθος
 ἐπαγόμενος καὶ φίλων καὶ οἰκετῶν, καὶ ἀπάγειν τὸν
 παῖδα ἐπειράτο. ἀντιποιοιμένου δὲ τοῦ πατρὸς καὶ τῶν
 φίλων, ἐπεκδραμόντων δὲ καὶ τῶν γειτόνων καὶ ἀνθελ-
 κόντων, ἀνθελκόμενος ὁ Ἄκταίων διεφθάρη· καὶ οἱ μὲν
 οὕτως ἀπεχώρουν. | Μέλισσος δὲ τὸν νεκρὸν τοῦ παιδὸς
 εἰς τὴν ἀγορὰν τῶν Κορινθίων παρακομίσας ἐπεδείκνυε,
 δίκην ἀπαιτῶν παρὰ τῶν ταῦτα πραξάντων· οἱ δὲ πλέον
 οὐδὲν ἢ τὸν ἄνδρα ἠλέουν. ἄπρακτος δ' ἀναχωρήσας
 παρεφύλασσε τὴν πανήγυριν τῶν Ἴσθμίων, ἀναβάς τ' ἐπὶ

τὸν τοῦ Ποσειδῶνος νεῶν κατεβόα τῶν Βακχιαδῶν καὶ
 τὴν τοῦ πατρὸς Ἰβρωνος εὐεργεσίαν ὑπεμίμησκε, τοὺς
 τε θεοὺς ἐπικαλεσάμενος ῥίπτει ἑαυτὸν κατὰ τῶν πετρῶν.
 μετ' οὐ πολὺ δ' αὐχμὸς καὶ λοιμὸς κατελάμβανε τὴν
 πόλιν· καὶ τῶν Κορινθίων περὶ ἀπαλλαγῆς χρωμένων,
 ὁ θεὸς ἀνεῖλε μῆνιν εἶναι Ποσειδῶνος οὐκ ἀνήσοντος,
 ἕως ἂν τὸν Ἄκταίωνος θάνατον μετέλθοιεν. ταῦτα πυθό-
 μενος Ἀρχίας, αὐτὸς γὰρ θεωρὸς ἦν, εἰς μὲν τὴν Κόρινθον
 ἐκὼν οὐκ ἐπανῆλθε, πλεύσας δ' εἰς τὴν Σικελίαν Συρα-
 κούσας ἔκτισε. πατὴρ δὲ γενόμενος ἐνταῦθα θυγατέρων
 δυεῖν, Ὀρτυγίας τε καὶ Συρακούσης, ὑπὸ τοῦ Τηλέφου
 δολοφονεῖται, ὃς ἐγεγόνει μὲν αὐτοῦ παιδικά, νεῶς δ'
 ἀφηγούμενος συνέπλευσεν εἰς Σικελίαν.

Un cert Fidó aspirava a dominar el Peloponès i ambicionava per Argos, la seva patria, l'hegemonia sobre els altres pobles d'aquesta regió. Primer va fer un complot contra Corint, on va demanar els mil joves més distingits de la ciutat pel seu vigor i coratge. Els corintis els van enviar amb Dexandres al cap d'amunt. Fidó tenia la intenció d'atacar-los per afeblir Corint i disposar d'aquesta ciutat, ja que volia fer la major força del Peloponès. Va obrir la seva empresa a alguns amics, com a Habró. Però qui era l'hostatge de Dexandres va revelar-li el complot. Així els filasencs va tornar indemnes a Corint abans que els pogués atacar. Fidó es va esforçar per descobrir el tracte i mantenir activament l'empresa. Habró va entrar en pànic i va enfurismar-se amb la seva dona i els seus servidors; i va anar a Melissos, una zona burgesa del país corinti. Allà, va tenir un fill que es deia Melissos, pel nom de la localitat. Melissos va tenir un fill anomenat Acteó, el més bell i savi dels joves de la seva edat. Va inspirar l'amor d'una gran quantitat d'homes i particularment d'Àrquias, que pertanyia a la casa dels Heràclites i que la seva riquesa i poder el posaven entre els homes de primer rang de Corint. Però, sense aconseguir seduir el noi, va resoldre d'utilitzar la violència per raptar-lo. Va anar llavors a la casa de Melissos amb amics i servidors i va provar d'endur-se l'adolescent. El pare i els amics s'hi van oposar, els veïns van concentrar-se i van posar-

se en contra dels segrestadors de tal manera que empès per uns i altres Acteó va sucumbir. De cop els agressors va marxar. Melissos va fer portar el cos del seu infant a l'àgora de Corint, on el va exposar, reclamant justícia contra els autors del crim. Però els corintis no van fer res més que plànyer-se. Va marxar sense haver aconseguit res i va esperar a la celebració dels Jocs ístmics i allà, al costat del temple de Possidó, va acusar els bàquides, va recordar les bones gestes del seu pare Habró i, després d'haver invocat els déus, es va precipitar sobre les roques. Poc després, la sequera i la pesta van abatre's sobre la ciutat. Els corintis van consultar la manera de desfer-se'n i el déu va respondre que havien provocar la còlera de Possidó i que no s'esfumaria fins que s'hagués venjat la mort d'Acteó. Interpretant aquesta resposta, Àrquias, que formava part de la delegació, va decidir no tornar a Corint i va viatjar fins a Sicília, on va fundar Siracusa i va ser assassinat per Tèlep, que era el minyó que l'havia acompanyat a Sicília a un vaixell d'on era capità.

(trad. Marcel Cuvigny)

60. Plutarc, *Marcel* 18.4 (s.I/II)

Χρόνω δὲ προϊόντι Δάμιππὸν τινα Σπαρτιάτην ἐκ
 Συρακουσῶν ἐκπλέοντα λαβῶν αἰχμάλωτον, ἀξιούντων
 ἐπὶ λύτροις τῶν Συρακοσίων κομίσασθαι τὸν ἄνδρα,
 πολλάκις ὑπὲρ τούτου διαλεγόμενος καὶ συντιθέμενος,
 πύργον τινὰ κατεσκέψατο, φυλαπτόμενον μὲν ἀμελῶς,
 ἄνδρας δὲ δυνάμενον δέξασθαι κρύφα, τοῦ τείχους ἐπι-
 βατοῦ παρ' αὐτὸν ὄντος. ὡς οὖν τό θ' ὕψος ἐκ τοῦ πολ-
 λάκις προσιέναι καὶ διαλέγεσθαι πρὸς τὸν πύργον εἰκάσθη
 καλῶς, καὶ κλίμακες παρεσκευάσθησαν, ἑορτὴν Ἀρτέμιδι
 τοὺς Συρακοσίους ἄγοντας καὶ πρὸς οἶνον ὠρμημένους
 καὶ παιδιὰν παραφυλάξας, ἔλαθεν οὐ μόνον τὸν πύργον
 κατασχών, ἀλλὰ καὶ κύκλω τὸ τεῖχος παρεμπλήσας ὄπλων,
 πρὶν ἡμέραν γενέσθαι, καὶ τὰ Ἐξάπυλα διακόψας.

Quan a força, doncs, d'apropar-se a la torre i de tenir converses va haver-ne calculat bé l'altura, fa preparar escales i espiant que els siracusans celebraven una festa en honor d'Àrtemis i que s'havien llançat al vi i al divertiment, no salament s'apodera, sense que en tinguin esment, de la torre, sinó que també omple de soldats la muralla d'entorn, abans que neixi el dia, i s'enfonsa l'Hexàpila.

(Trad. Carles Riba).

61. Pausànias, *Descripció de Grècia* 5.7.2-3 (s.II)

λέγεται δὲ καὶ ἄλλα τοιάδε

ἔς τὸν Ἀλφειὸν, ὡς ἀνὴρ εἴη θηρευτής, ἐρασθῆναι δὲ αὐτὸν Ἀρεθούσης, κυνηγετεῖν δὲ καὶ ταύτην. καὶ Ἀρεθουσαν μὲν οὐκ ἀρεσκομένην γήμασθαι περαιωθῆναι φασιν ἔς νῆσον τὴν κατὰ Συρακούσας, καλουμένην δὲ Ὀρτυγίαν, καὶ ἐνταῦθα ἔξ ἀνθρώπου γενέσθαι πηγὴν· συμβῆναι δὲ ὑπὸ τοῦ ἔρωτος καὶ Ἀλφειῷ τὴν ἀλλαγὴν ἔς τὸν ποταμόν. ταῦτα μὲν λόγου τοῦ ἔς Ἀλφειὸν † ἔς τὴν Ὀρτυγίαν †· τὸ δὲ διὰ τῆς θαλάσσης ἰόντα ἐνταῦθα ἀνακοινοῦσθαι τὸ ὕδωρ πρὸς τὴν πηγὴν οὐκ ἔστιν ὅπως ἀπιστήσω, τὸν θεὸν ἐπιστάμενος τὸν ἐν Δελφοῖς ὁμολογοῦντά σφισιν, ὃς Ἀρχίαν τὸν Κορίνθιον ἔς τὸν Συρακουσῶν ἀποστέλλων οἰκισμὸν καὶ τάδε εἶπε τὰ ἔπη·

Ὀρτυγίη τις κεῖται ἐν ἡεροειδέι πόντῳ,

Θρινακίης καθύπερθεν, ἴν' Ἀλφειοῦ στόμα βλύζει

μισγόμενον πηγαῖσιν ἐυρρείτης Ἀρεθούσης.

κατὰ τοῦτο οὖν, ὅτι τῇ Ἀρεθούσῃ τοῦ Ἀλφειοῦ τὸ

ὔδωρ μίσγεται, καὶ τοῦ ἔρωτος τὴν φήμην τῷ ποταμῷ

πείθομαι γενέσθαι.

hi ha altres llegendes sobre Alfeu; que va ser un caçador que es va enamorar d'Aretusa, que era també una caçadora. I diuen que, com Aretusa no volia casar-se, va creuar fins a una illa que està davant de Siracusa, anomenada Ortígia, i allà es va convertir en Font; i també Alfeu es va transformar en riu per amor.

Aquesta part de la llegenda d'Alfeu no és raonable, però no posaré en dubte el fet que anant a través del mar allà es barreja la seva aigua amb la Font, perquè sé que el déu de Delfos ho va confirmar quan va enviar Àrquias el Corinti a fundar Siracusa i va dir els següents versos:

Una Ortígia jau en el nuvolós pont

Davant Trinàcia on la boca de l'Alfeu borboleja

Barrejant-se amb les fonts d'Aretusa de bella corrent.

Per aquesta raó, perquè l'aigua de l'Alfeu es barreja amb l'Aretusa, estic convençut que va sorgir la fama de l'amor del riu.

(trad. María Cruz Herrero Ingelmo)

63. Pausània, *Descripció de Grècia* 7.24.3 (s.II)

ἔστι δὲ σφισι καὶ Σωτηρίας ἱερὸν. ἰδεῖν μὲν δὴ τὸ

ἄγαλμα οὐδενὶ πλὴν τῶν ἱερωμένων ἔστι, δρῶσι δὲ

ἄλλα τοιαῦτα· λαμβάνοντες παρὰ τῆς θεοῦ πέμματα

ἐπιχώρια ἀφιασιν ἐς θάλασσαν, πέμπειν δὲ τῇ ἐν Συρα-

κούσαις Ἀρεθούση φασὶν αὐτά.

Té també un santuari de Soteira. La imatge no la poden veure excepte els sacerdots i celebren els següents rituals: prenen de la dea pastissos del lloc i els tiren al mar i diuen que els envien a Aretusa a Siracusa. (trad. María Cruz Herrero Ingelmo)

64. Pausànias, *Descripció de Grècia* 8.54.2-3 (s.II)

φαίνεται δὲ ὁ Ἄλφειός παρα
 τοὺς ἄλλους ποταμοὺς φύσιν τινὰ ἰδίαν παρεχόμενος
 τοιάνδε· ἀφανίζεσθαι τε γὰρ κατὰ γῆς ἐθέλει πολλάκις
 καὶ αὔθις ἀναφαίνεσθαι. προελθὼν μὲν γε ἐκ Φυλάκης
 καὶ τῶν καλουμένων Συμβόλων ἐς τὸ πεδῖον κατέδου
 τὸ Τεγεατικόν· ἀνατείλας δὲ ἐν Ἀσέᾳ καὶ τὸ ῥεῦμα
 ἀναμίξας τῷ Εὐρώτᾳ τὸ δεύτερον ἤδη κάτεισιν ἐς τὴν
 γῆν· ἀνασχὼν δὲ ἔνθα Πηγὰς ὀνομάζουσιν οἱ Ἀρκάδες
 καὶ παρὰ γῆν τε τὴν Πισαίαν καὶ παρὰ Ὀλυμπίαν ἐξελ-
 θὼν, ἐκδίδωσιν ὑπὲρ Κυλλήνης ἐπινείου τοῦ Ἡλείων
 ἐς τὴν θάλασσαν. ἔμελλε δὲ ἄρα μηδὲ Ἀδρίας ἐπι-
 σχήσειν αὐτὸν τοῦ πρόσω· διανηξάμενος δὲ καὶ τοῦ-
 τον, μέγα οὔτω καὶ βίαιον πέλαγος, ἐν Ὀρτυγίᾳ τῇ
 πρὸ Συρακουσῶν ἐπιδείκνυσιν Ἄλφειός τε ὦν καὶ πρὸς
 Ἀρέθουσαν τὸ ὕδωρ ἀνακοινοῦμενος.

És evident que l'Alfeu té, en comparació amb altres rius, una naturalesa particular. En efecte, desapareix sota terra moltes vegades i torna a aparèixer de nou. Així, avançant des de Filaç i el que anomenen Símbola, desapareix a la plana tegeàtica i pujant a Asea i barrejant el seu corrent amb l'Eurotas, es submergeix de nou a terra. Sorgeix al lloc que els arcadis anomenen Pegas, recorre la terra de Pissa i Olímpia i desemboca, més amunt de Cilene, port dels eleus, al mar. Però ni tan sols l'Hadriàtic deté el seu cavall, sinó que el creua també a aquest, un mar tan gran i violent, i a Ortígia, la que està davant de Siracusa, mostra que és l'Alfeu i s'uneix amb Aretusa.

(trad. María Cruz Herrero Ingelmo)

65. Pausànias, *Descripció de Grècia* 8.37.6 (s.II)

τὰ μὲν δὴ ἐς τὸν

Ἄνουτον ὑπὸ Ἀρκάδων λέγεται· Δῆμητρος δὲ Ἄρτεμιν

θυγατέρα εἶναι καὶ οὐ Λητοῦς, ὄντα Αἰγυπτίων τὸν

λόγον Αἰσχύλος ἐδίδαξεν Εὐφορίωνος τοῦς Ἴελληνας.

τὰ δὲ ἐς Κούρητας – οὔτοι γὰρ ὑπὸ τῶν ἀγαλμάτων

πεποίηται – καὶ τὰ ἐς Κορύβαντας ἐπειρησμένους

ἐπὶ τοῦ βάθρου – γένος δὲ οἶδε ἄλλοῖον καὶ οὐ Κού-

ρητες – , τὰ ἐς τούτους παρήμι ἐπιστάμενος.

Aquesta és la llegenda d'Ànit que expliquen els arcadis. Però que Àrtemis és filla de Demèter i no de Leto, que és el relat egipci, va arribar als grecs per part d'Èsquil, fill d'Euforió. La llegenda dels Curets –doncs aquests estan representats sota les imatges- i la dels Coribants –que són d'una altra família i no Curets-, en relleu sobre les basses, la passo per alt, tot i que la coneixo.

(trad. María Cruz Herrero Ingelmo)

66. Pausànias, *Descripció de Grècia* 8.31.2-3 (s.II)

εἶναι δὲ θυγατέρες τοῦ Δαμοφῶντος

λέγονται, τοῖς δὲ ἐπανάγουσιν ἐς τὸ θειότερον δοκεῖ

σφᾶς Ἀθηνᾶν τε εἶναι καὶ Ἄρτεμιν τὰ ἄνθη μετὰ

τῆς Περσεφόνης συλλεγούσας.

Es diu que són filles de Dmofont, i que els que s'inclinen a una interpretació més divines creuen que elles són Atena i Àrtemis collint flors amb Persèfone.

(trad. María Cruz Herrero Ingelmo)

67. Ateneu de Nàucratis, *Deipnosophistae* 14.629E (s.II)

ἦν δὲ καὶ παρὰ τοῖς ἰδιώταις ἡ καλουμένη ἄνθεμα. ταύτην δὲ ὠρχοῦντο μετὰ λέξεως τοιαύτης μιμούμενοι καὶ λέγοντες:

ποῦ μοι τὰ ρόδα, ποῦ μοι τὰ ἴα, ποῦ μοι τὰ καλὰ σέλινα;

ταδὶ τὰ ρόδα, ταδὶ τὰ ἴα, ταδὶ τὰ καλὰ σέλινα.

παρὰ δὲ Συρακοσίοις καὶ Χιτωνέας Ἀρτέμιδος ὄρχησις τίς ἐστὶν ἴδιος καὶ αὔλησις. ἦν δὲ τις καὶ Ἴωνικὴ ὄρχησις παροίνιος. καὶ τὴν ἀγγελικὴν δὲ πάροιον ἠκρίβουν ὄρχησιν. καλεῖται δὲ τις καὶ ἄλλη ὄρχησις κόσμου ἐκπύρωσις, ἧς μνημονεῦει Μένιππος ὁ κυνικὸς ἐν τῷ Συμποσίῳ.

Hi havia també una dansa anomenada Flors que feia la gent comú. Es duia a terme fent gestos imitatus i dient: on són les meves roses, on són les meves violetes, on és el meu bell julivert? aquí estan les meves roses, les meves violetes, el meu bell julivert.

Entre els siracusans aquesta dansa era peculiar pel culte a Àrtemis Chitonia, i també una cançó de faluta. També hi havia una dansa ebria anomenada Ionic. Una altra dansa que duien a terme, també a Siracusa, era la Missatgera. I encara una altra dansa s'anomena Conflagració del Món, mencionada per Cínic Menip al seu *Simposi*.

(trad. Charles Burton Gulick)

68. Ateneu de Nàucratis, *Deipnosophistae* 6.250a (s.II)

ἔθους ὄντος κατὰ Σικελίαν θυσίας ποιεῖσθαι κατὰ τὰς οἰκίας ταῖς Νύμφαις καὶ περὶ τὰ ἀγάλματα παννυχίζειν μεθυσκομένους ὀρχεῖσθαι τε περὶ τὰς θεάς, ὁ Δημοκλῆς ἑάσας τὰς Νύμφας καὶ εἰπῶν οὐ δεῖν προσέχειν ἀψύχοις θεοῖς ἐλθὼν ὠρχεῖτο περὶ τὸν Διονύσιον. '

diu que hi havia tradició a Sicília de oferir sacrificis a les nimfes de casa en casa, passant la nit dansant al voltant de les deesses. Però Democles, ignorant les nimfes, i declarant que els homes no haurien de molestar-se amb divinitats sense vida, dansava al voltant de Dionís.

(trad. Charles Burton Gulick)

69. Libani, *Progymnasmata* 2.30 (s.IV)

Περὶ Ἀλφειοῦ.

Ἔρωσ καὶ ποταμοῖς ἔνοχλεῖ. δηλοῖ δὲ Ἀλφειὸς Σικελικῆς πηγῆς Ἀρεθούσης ἑρῶν, ὅς προῖών ἐκ τῆς Ἥλιδος τὸ ρεῖθρον οὐκ ἀναμίγνυσι πολὺ διε-

2.30.1.5

χόμενος πέλαγος ὡς ἐκ τούτου δεικνὺς τῇ ποθουμένη φυλάττειν ἀκέραιον τὸν τοῦ ἔρωτος πόθον.

70. *Himne Òrfic* 35 (s.IV)

<Λητοῦς>, θυμίαμα σμύρναν.

Λητῶ κυανόπεπλε, θεὰ διδυματόκε, σεμνή,
Κοιαντίς, μεγάθυμε, πολυλλίστη βασίλεια,
εὔτεκνον Ζηνὸς γονίμην ὠδίνα λαχοῦσα,
γειναμένη Φοῖβόν τε καὶ Ἄρτεμιν ἰοχέαιραν,
τὴν μὲν ἐν Ὀρτυγίῃ, τὸν δὲ κранаῆι ἐνὶ Δήλῳ,
κλυθι, θεὰ δέσποινα, καὶ ἴλαον ἦτορ ἔχουσα
βαῖν' ἐπὶ πάνθειον τελετὴν τέλος ἡδὺ φέρουσα.

71. *Himne Òrfic* 36.1-13 (s.IV)

<Ἀρτέμιδος>, θυμίαμα μάνναν.

Κλυθί μου, ὦ βασίλεια, Διὸς πολυώνυμε κούρη,
Τιτανίς, βρομία, μεγαλώνυμε, τοξότι, σεμνή,
πασιφαῆς, δαιδοῦχε θεά, Δίκτυννα, λοχεία,

ὠδίνων ἐπαρωγὲ καὶ ὠδίνων ἀμύητε,
 λυσίζωνε, φίλοιστρε, κυνηγέτι, λυσιμέριμνε,
 εὐδρομε, ἰοχέαιρα, φιλαγρότι, νυκτερόφοιτε,
 κλησία, εὐάντητε, λυτηρία, ἀρσενόμορφε,
 Ὀρθία, ὠκυλόχεια, βροτῶν κουροτρόφε δαῖμον,
 ἀμβροτέρα, χθονία, θηροκτόνε, ὀλβιόμοιρε,
 ἦ κατέχεις ὀρέων δρυμούς, ἐλαφηβόλε, σεμνή,
 πτόνια, παμβασίλεια, καλὸν θάλος, αἰὲν ἐοῦσα,
 δρυμονία, σκυλακίτι, Κυδωνιάς, αἰολόμορφε·

72. Nonnus, *Dionisiáques* 9.214 (s.IV/V)

Θήβη δ' Ὀρτυγίης κλέος ἔκρυφεν· οὐρανίη γὰρ
 λάθριον Ἀπόλλωνα διωκομένη τέκε Λητώ·
 Λητὼ Φοῖβον ἔτικτε, καὶ οὐκ ὤδινε Κρονίων·

Tebes va eclipsar la glòria d'Ortígia. En efecte, la celestial Leto, perseguida, va donar a allum ocultament a Apol·lo, però va ser ella i no el Crònida qui va parir a Febus.

(trad. Sergi Daniel Manterola i Leandre Manuel Pinkler)

73. Nonnus, *Dionisiáques* 47.463 (s.IV/V)

καὶ θαλάμους ἐλίγαιεν Ἀμαδρυάς, ἀμφὶ δὲ πηγαῖς
 Νηιάς ἀκρήδεμνος ἀσάμβαλος ἦνεσε Νύμφη
 δαίμονι βοτρυόεντι συναπτομένην Ἀριάδην·
 Ὀρτυγίη δ' ὀλόλυξε, πολισσούχοιο δὲ Φοῖβου

γνωτῶ νύμφιον ὕμνον ἀνακρούουσα Λυαίῳ
 εἰς χορὸν ἐσκίρτησε καὶ ἀστυφέλικτος ἐοῦσα.
 πορφυρέοις δὲ ῥόδοισι περίτροχον ἄνθος ἐλίσσω
 μάντις Ἔρωσ πυρόεις στέφος ἔπλεκε, σύγχροον ἄστρον,
 οὐρανίου Στεφάνοιο προάγγελον· ἀμφὶ δὲ νύμφαι
 Ναξιάδες .....

..... σκίρτησε γαμοστόλος ἐσμὸς Ἐρώτων.
 καὶ ζυγίοις θαλάμοισιν ὀμιλήσας ὑμεναίοις
 Χρυσοπάτωρ πολύπαιδα γονὴν ἔσπειρεν ἀκοίτης.

Al voltant de les fonts, la nimfa nàiaide cantava sense vel i descalsa per la unió d'Ariadna amb la divinitat dels raïms. Ortígia va ulular, entonant un himne nupcial per a Leio, el germà de Febus, protector de la seva ciutat. I es va apressar a dansar, tot i ser inamovible. Eros, com endeví fogós, entrellaçant els pètals roses d'unes flors, va teixir una corona de circular trenat, del mateix color que les estrelles que preludiaven la celestial corona. I al voltant de les nimfes de Naxos va ballar un eixam d'Amors, a mode de corteig nupcial. El pare d'or, unint-se en els tàlems de l'amor conjugal, va semblar una estirp de prolífica descendència com a espòs.

(trad. Sergi Daniel Manterola i Leandre Manuel Pinkler)

74. Nonnus, *Dionísiaques* 48 v.848e (s.IV/V)

ἔννεπε· καὶ κοτέουσα λεχωιάς ἄχνυτο νύμφη
 Ἄρτεμιν αἰδομένη καὶ ἐν ἄλγεσιν. ἃ μέγα δειλή,
 ἐγγὺς ἦν τοκετοῖο καὶ ἤθελε παρθένος εἶναι.
 καὶ βρέφος εἰς φάος ἦλθε θοώτερον· Ἀρτέμιδος γὰρ
 φθεγγομένης ἔτι μῦθον ἀκοντιστῆρα λοχείης
 διπλόος αὐτοκέλευστος ἐμαιώθη τόκος Αὔρης

λυομένης ὠδίνος, ὄθεν διδύμων ἀπὸ παίδων

Δίνδυμον ὑψικάρηνον ὄρος κικλήσκετο Ῥείης.

καὶ θεὸς ἀθήρησασα νέην εὐπαιδα γενέθλην

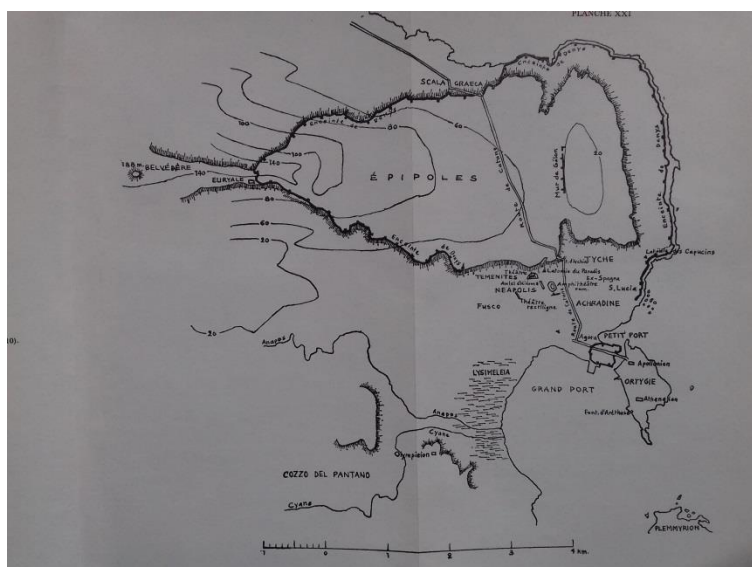
τοῖον ἔπος παλίνορσος ἀμοιβαίη φάτο φωνῆ·

va dir: i la dona estava enfurismada, recelant pel seu embaràs, i s'avergonyia davant d'Àrtemis inclús entre els seus dolors. Ah, quina desgràcia, tant aprop de donar a llum i encara volia ser verge! Un retruny va venir al món més ràpid, mentre encara pronunciava Àrtemis aquelles paraules que van precipitar el part, el naixement dels bessos d'Aura es va produir espontàniament trencant aigües i precisament per això, a causa dels seus nens bessons, s'anomena la muntanya de Rea, d'elevats cims, Díndim. I com la divinitat contemplés la seva nova progènie de bells nens, va pronunciar amb veu canviant aquestes paraules canviant de parer.

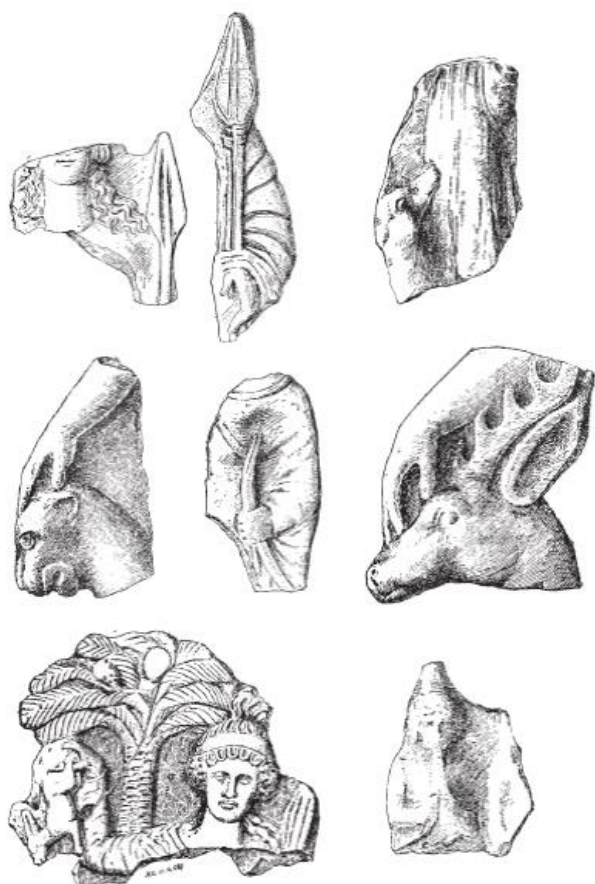
(trad. Sergi Daniel Manterola i Leandre Manuel Pinkler)

6.2. FONTS ICONOGRÀFIQUES

1. Mapa de Siracusa¹²⁹

2. *Potnia Theron*. Figures de terracota. Època Arcaica (Siracusa)¹³⁰

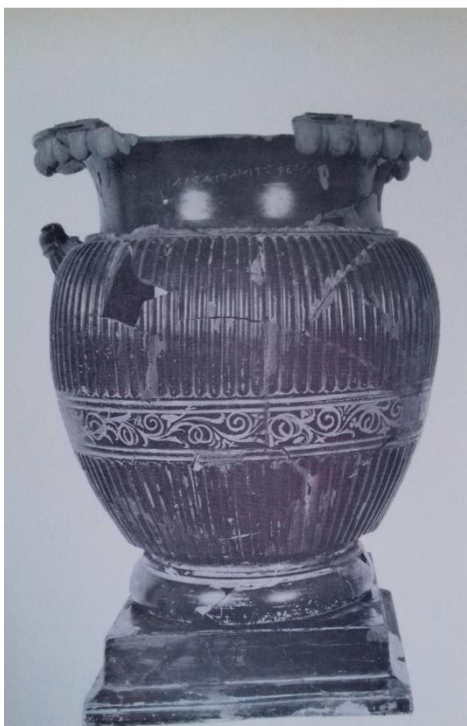
¹²⁹ Loicq (1967: fig. 31)

¹³⁰ Fischer-Hansen (2009: 213)

3. Àrtemis amb animals. Estatueta. Segle IV aC (Siracusa)¹³¹

4. Àrtemis *Pheraia*. Gerro de patent negre amb inscripció. Època arcaica (Siracusa)¹³²

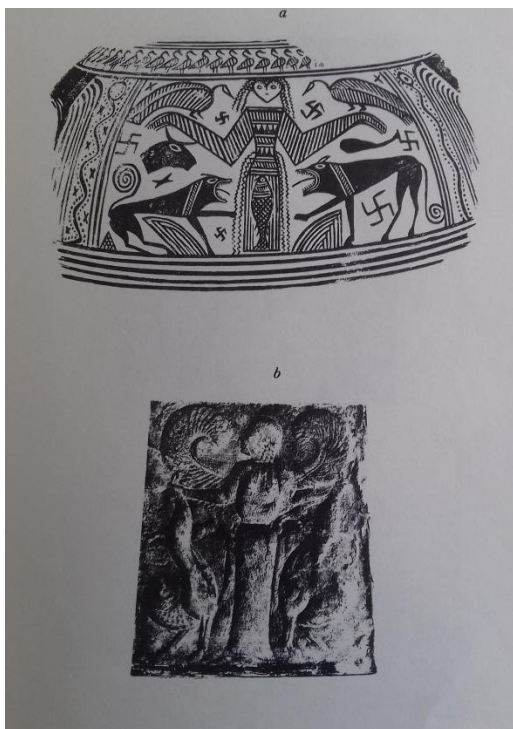

---

¹³¹ Simon, Erika i Bauchhenss, Gehrard, 'Artemis, *LIMC* (1984:vol. II, fig.953)

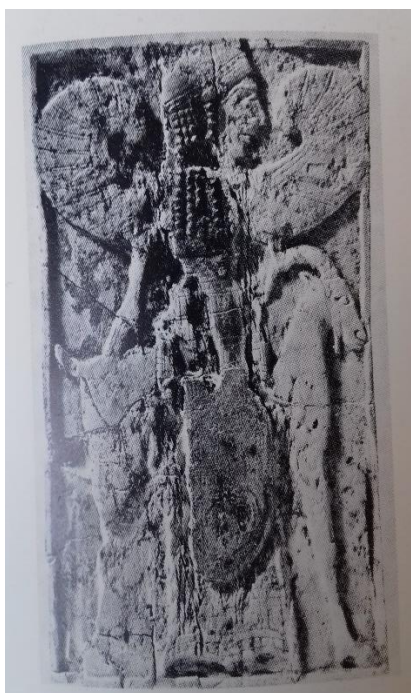
¹³² Pelagatte (1973: fig. 360)

5. Àrtemis alada. A. Vas de figures vermelles (Beòcia). B. Relleu en bronze (Olímpia). Època arcaica¹³³.

6. Àrtemis alada. Placa d'ivori corinti. Segle VII
(Siracusa)¹³⁴

aC

¹³³ Farnell (1971: fig. 29)

¹³⁴ Simon, Erika i Bauchhenss, Gehrard, 'Artemis, LIMC (1984: vol.II fig.56); Fischer-Hansen (2009:210)

7. Àrtemis *Bendis*. Estatueta de fang. Segle IV aC (Siracusa)¹³⁵

8. Àrtemis *Soteira*. Estàtua. Segle V aC (Siracusa)¹³⁶

---

¹³⁵ Pelagatte (1973:283)

¹³⁶ Farnell (1971:fig.32)

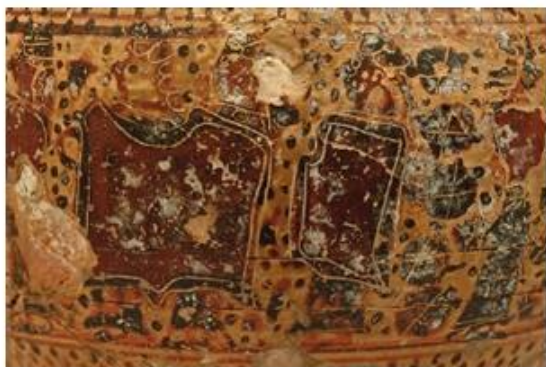
9. Àrtemis *Chitonia*. Gerro de figures vermelles. Segle VII aC (Siracusa)¹³⁷

1a

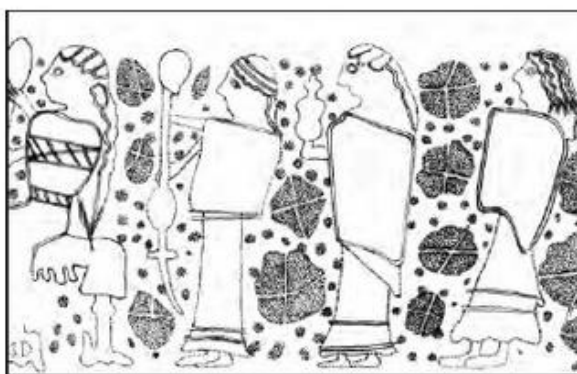
1b

4

5b

¹³⁷ Monterosso (2013)

6

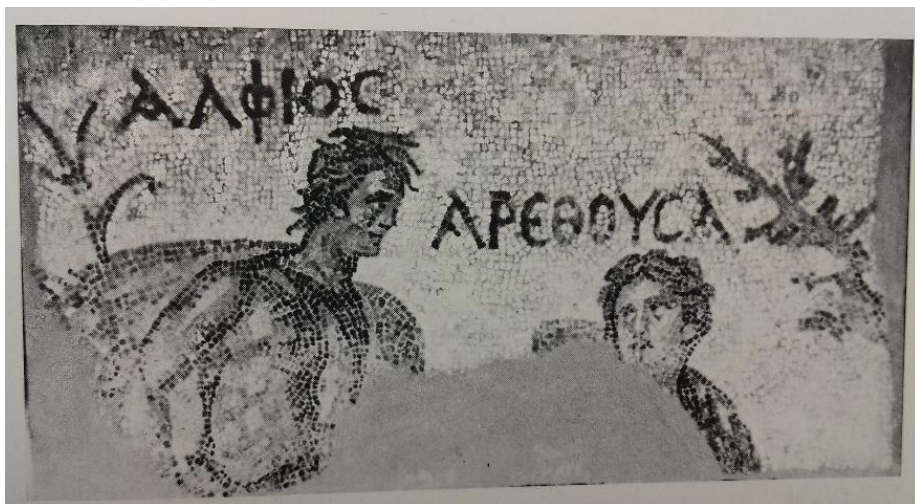
7

8

10. Alfeu i Aretusa- Mosaic. Segle III aC (Alexandria)¹³⁸

---

¹³⁸ Cahn, Herbert, 'Arethusa', *LIMC* (1984: vol.II; fig. 137)

6.3. FONTS NUMISMÀTIQUES¹³⁹

6.3.1. REVERS AMB ANIMALS AQUÀTICS

1. Sèpia/pop. Segle IV aC (Siracusa)

2. Sèpia/pop. Segle V aC (Siracusa)

3. Dofí i petxina de peregrí. Segle V aC (Siracusa)

¹³⁹ <https://www.coinarchives.com/a/results.php?search=ARETHUSA&s=0&upcoming=0&results=100>

4. Dofí i petxina de peregrí. Segle V aC (Siracusa)

6.3.2. REVERS AMB CAVALLS

1. Cavall davant una palmera. Segle IV aC (Sicília)

2. Cavall al costat d'una palmera. Segle IV aC (Sicília)

3. Cavall muntat. Segle V aC (Siracusa)

6.3.3. REVERS AMB UNA POSSIBLE ÀRTEMIS ANGELOS

1. Àrtemis *Angelos* sobrevola els cavalls. Segle V aC (Siracusa)

2. Àrtemis *Angelos* sobrevola els cavalls. Segle V aC (Siracusa)

3. Àrtemis *Angelos* sobrevola els cavalls. Segle V aC (Siracusa)

4. Àrtemis *Angelos* sobrevola els cavalls. Segle V aC (Siracusa)

5. Àrtemis *Angelos* sobrevola els cavalls. Segle V aC (Siracusa)

6. Àrtemis Angelos sobrevola els cavalls. Segle V aC (Siracusa)

7. Àrtemis Angelos sobrevola els cavalls. Segle V aC (Siracusa)

8. Àrtemis Angelos sobrevola els cavalls. Segle V aC (Siracusa)

9. Àrtemis *Angelos* sobrevola els cavalls. Segle V aC (Siracusa)

6.3.4. REVERS AMB REPRESENTACIÓ DE PALMERES

1. Palmera, traces de llegenda. Segle VII aC (Morgantina)

7. BIBLIOGRAFIA

- ANELLO, P. et al. (2006), *Ethne e Religioni della Sicilia antica*. Roma, Giorgio Bretschneider editore
- ANELLO, Pietrina. (2010). "Sicilia terra amata dalle dee", a *Aristonothos : Scritti per il Mediterraneo Antico*
- AZARA, Pedro; MAR, Ricardo i SUBÍAS, Eva (dir.) (2001), *Mites de fundació de ciutats al món antic (Mesopotàmia, Grècia i Roma): Actes del Col·loqui*. Barcelona, Museu d'Arqueologia de Catalunya
- BARLETTA, B. (1983) *Ionic Influence in Archaic Sicily: The Monumental Art*, Gothenburg
- BOEDEKER, Deborah (2017), "Founding Mothers" dins OLLER, M., PÀMIAS, J. i VARIAS, C. (ed.), *Tierra, territorio y población en la Grecia antigua: aspectos institucionales y míticos*. Barcelona, Utòpica, vol. 2
- BURKERT, Walter (2007), *Religión griega arcaica y clàssica*. Madrid, Abada editores
- CAMPS, Montserrat (1985), *Les festes gregues*. Barcelona, Tesi Doctoral Unviersitat de Barcelona
- CANCIK, Hubert i SCHNEIDER, Helmuth (2000) *Der Neue Pauly: Enzyklopädie der Antike*. Weimar, Metzler, vol. I 'Artemis'; 'Arethusa'
- CAPODIECI, Giuseppe (1813), *Antichi Monumenti di Siracusa*. Siracusa, Biblioteca Bodletana
- CIACERI, Emanuele (1911), *Culti e Miti nella Storia dell'antica Sicilia*. Catania, Francesco Battiato, Editore
- COMPERNOLLE (1983), *Modes de contact et processus de transformation dans les sociétés anciennes*. Pisa-Rome, École française de Rome
- DALBY, Andrew (1996), *Siren Feasts*. Londres, Routledge
- DOUGHERTY, C. (1993), *The poetics of colonization. From city to text in archaic Greece*. New York, Oxford University Press
- DUNBABIN, T.J. (1948), *The Western Greeks*. Oxford, Oxford University Press
- FARNELL, Richard (1971), *The Cults of The Greek States*. Chicago, Aegean Press
- FISCHER-HANSEN, Tobias i POULSEN, Birte (eds.) (2009), 'Artemis in Sicily and South Italy' a *From Artemis to Diana: The Goddess of Man and Beast*. Copenhagen, Museum Tusculanum Press
- FONTENROSE, J. (1978), *The Dlephic Oracle*. London, University of California Press

- GRIMAL, Pierre (1984), *Diccionario de la mitología griega y romana*. Buenos Aires, Paidós
- GUETTEL, Susan (2004), *Landscapes, gender and ritual space*. London, University of California Press
- HERMAN, Mogens i HEINE, Nielsen, Thomas (eds.) (2004), *An inventory of Archaic and Classical poleis*. New York, Oxford University Press
- HOWATSON, M.C.(2004), *Diccionario de la literatura clásica*. Madrid, Alianza Editorial
- LARSON, Jennifer(2001), *Greek Nymphs: Myth, Cult, Lore*. New York, Oxford University Press
- SIMON, Erika i BAUCHHENS, Gerhard, 'Artemis'; Cahn, Herbert, 'Arethusa', *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC)* (1984). Zurich, Artemis & Winkler Verlag, vol.II
- LOICQ-BERGER, Marie-Paule (1967), *Syracuse. Histoire culturelle d'un cité grecque*. Bruxelles, Latomus
- MALKIN, Irad (1987), *Religion and Colonization in Ancient Greece*. Leiden, E.J. Brill
- MCAUSLAN, Ian i WALCOT, Peter (1996) *Women in Antiquity*. Nova York, Oxford University Press
- MONTEROSSO, Giuseppina (2013), "Processione muliebre su una pisside corinzia di Siracusa: dono votivo ad Artemide Chitonea?" a *Bollettino d'Arte* n.19-20
- NILSSON, P. (1968), *Historia de la religión griega*. Eudeba, Buenos Aires
- OLALLA, Pedro (2002), *Atlas Mitológico de Grecia*. Bellaterra, Lynx Edicions
- PARKE, H.W, Wormell, D.E (1961), *The Delphic oracle*. Oxford, Basil Blackwell
- PELAGATTE, P i VOZA, G (ed.) (1973), *Archeologia nella Sicilia Sud-Orientale*. Siracusa, Centre Jean Bérard
- ROSCHE, W.H. (1897), *Lexikon der Griechischen und Römischen Mythologie*. Leipzig, Druck und Verlag, vol. I 'Artemis'; 'Arethusa'
- SAVARINO, G (2010), *Siracusa archeologia e cultura di una città antica*. Roma, Doctorat Universitat 'La Sapienza'
- SOCIEDAD ESPAÑOLA DE ESTUDIOS CLÁSICOS (ed.) (1989), *Actas del VII congreso espanyol de estudios clásicos iii*. Madrid, Editorial de la Universidad Complutense
- VOZA, Giuseppe (1999), *Lo scavo archeologico di Piazza Duomo*. Siracusa, Arnaldo Lombardi Editore